

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

БОЯРИНЯ

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

БОЯРИНЯ

Іван Труш — Портрет Лесі Українки.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

БОЯРИНЯ

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА

diasporiana.org.ua

Торонто 1971

Видання Організації Українок Канади

**Обкладинка
МИРОНА ЛЕВИЦЬКОГО**

Kiev Printers Ltd. — 860 Richmond St. W., Toronto 140, Ont.

З особливою ургистістю зустрігаємо в 1971 році 100-ріггя з дня народження Лесі Українки. Ювілейну дату народження «Догки Прометея» відзначають не тільки всі українці, але також гужі народи й міжнародні установи. Ідеї творів нашої поетки є ідеями усього людства, ідеями всіх, хто шанує найвищі духові вартості, хто за них змагається.

Вогнене слово поетки залишилося винятковим у всеєвропейському мірилі.

Найголовнішим жанром її літературного шляху була драма. Драмою намагалася поетка переворити свій поневолений народ на вільну, повноцінну, свідому свого призначення модерну націю.

У нашому виданні надруковано драматигну поему Л. Українки «Боярня». Історигний сюжет драми з гасів «Руїни», надзвичайно влугні афористичні репліки дієвих осіб викликають дивуగідні алюзії до сугасної радянської дійсності. «Боярню» тенденційно промовгуються і послідовно виклюгаються з усіх радянських поєнних і вибраних творів поетки. У повному виданні творів юзілятки «Лесья Українка», Том I, Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1963, стор. 30-31, у вступній статті О. Бабишкіна є тільки згадка про «Боярню». У ній автор, згідно з вимогами офіційної лінії, характеризує головні персонажі драми, з'ясовує історигність тематики, однак не дає аналізи справжнього ідейного стрижня твору. Заключні слова драми — прощання Оксани з Україною — пояснює Бабишкін під диктат офіційної критики цензорів — моєляв, Оксана у своєму прощанні звертається до нашадків, «яким судилося в стільких діях з російським і іншими братніми народами

*ми повалити царат і збудувати вільне й щасливс
життя і в Росії, і на Україні!».*

*Фальшивість цього інтерпретування основного-
го задуму драми — унагляднить гітагам оригінал
тексту «Боярині».*

Для кращого й глибшого розуміння теору, аналізи його персонажів, відтворення культури й побуту двох різних світів — українського й московського, для тідкреслення актуальності проблем драми-поеми «Боярині», передруковуємо статтю близького поета-неокласика і знавця Лесиной творчости — Михайла Драй - Хмари, що він її вперше опублікував, як вступну статтю до «Боярині», виданої видавництвом «Книгостілка», «Твори Лесі Українки», том VIII, Київ, 1929 р., стор. 87-109.

У цьому виданні надруковано також есеї відомих літературознавців — Миколи Глобенка, Івана Дзюби і Богдана Маргука.

Видання доповнено нарисом Катерини Штуль, в якому відтворюється хвилину надхнення, коли поетка писала свою «Боярню».

Додатком-завершенням книжки є маловідома поема в прозі Л. Українки, присвягена поетам і артистам, що 1896 р., вітали царя Миколу II у Версалі, п. н. «Голос однієї російської ув'язненої» — що нагадує про сучасні пеани-захоплення на Заході всім советським, російським; голос ув'язненої й посьогодні звужить грізною пересторогою тиранам, зрадникам, лицемірам, пригноблювагам людських прав.

Хай це скромне видання буде доповненням до ювілейних видань поетки в Україні й у вільному світі, хай буде виявом пошани до генія Лесиного крицевого слова!

Видавництво

ПРИМІТКА до драматичної поеми «Боярня», поміщеної у виданні Тищенка і Білоуса, Нью-Йорк, 1954 — «Леся Українка, Твори», том VIII, драми, за загальною редакцією Б. Якубського. **БОЯРНЯ**, драматична поема написана в Гелуані (франц. Héluan; англ. Hilwan), коло Каїро впродовж трьох днів (27-29 IV. 1910 р.) і здано до друку невиправлену, як сказано в примітках до видання творів Лесі Українки 1923 р. (том IV. стор. 342). Це зауваження викликає певні сумніви; бо О. П. Косач розповіла авторові вступної статті до «Боярині» в цьому виданні, що в травні 1913 року, приїхавши до Києва, Леся читала в родинному колі свою поему. Читання, звичайно, не проходило без обговорення та відповідників зауважень. Якщо були зауваження, то були, може, після того й поправки. На превеликий жаль, рукопис зник у Гадячому кілька років тому й досі не пощастило довідатись, де він подівся та розшукати його.

За життя Лесі Українка «Боярня» не друкувала. Вперше цю драматичну поему надруковано вже по смерті письменниці, в часописі «Рідний край», 1914, ч. 1 - 6. Вдруге видано «Бояриню» окремою книжкою: Леся Українка, «Боярня», Драматична поема, Українське видавництво у Катеринославі, Но. 31, 1918, стор. 48. І в першому, і в другому виданні текст подано за рукописом, бо тоді був він ще у Гадячому. У виданні «Книгоспілки» 1923 року і в цьому, «Боярня» друкується з катеринославського видання.

БОЯРИНЯ

Драматична поема

I.

Садок перед будинком не дуже багатого, але значного козака з старшини, Олекси Перебійного. Будинок виходить у садок великим рундуком, що тягнеться вздовж цілої стіни. На рундуку стіл, дзиглики; на столі прилагоджено до вечері. Стара Перебійниха дас останній лад на столі, ії помагає дочка її Оксана і служебка. Через садок до рундука ідуть Перебійний і Степан, молодий парубок у московському боярському вбранні, хоча з обличчя йому видко одразу, що він не москаль.

Перебійний (*до гостя*).

Моя стара управилась хутенько!
Дивись, уже спорудила й вечерю,
поки ми там на цвінтари балачки
проводили.

Перебійниха (*зіходить трохи з рундука на зустріг гостей*).

Боярине, прошу
зажити з нами хліба-соли.

С т е п а н (уклоняючись). Рад би,
шановна пані-матко, та не смію,
коли б не гнівались старі бояри, —
я й так уже давно від них одбився.

П е р е б і й н и й. Про них ти не турбуйся.

Підкомірний їх запросив на бенкет, а тебе
я випрохав до нас: «Я сам, кажу ім
щось недугую трохи, то не можу
на бенкетах гуляти, а Степана,
по давній приязні до його батька,
хотів би пригостити в себе в хаті.
Він молодик, йому ще не пристало
на бенкети великих учащати».
Боярам, видко, вже запах медок
та варенуха, отже роздобрились
та й мовили: «нехай собі парнішка
сидить у тебе хоч і до від'їзду.
Навіщо він нам здався?»

С т е п а н. От спасибі,
пан-отченьку!

(Зіходить на рундук з господарями).

П е р е б і й н и й. Я джурі накажу,
нехай перенесе твоє манаття
до нас, та й заберу тебе в полон,
поки не визволять бояри.

С т е п а н. Боже!
Такий полон миліший од визволу.

П е р е б і й н и х а (до Оксани).
Шіди лиш, доню, там пошли Семена.
(Оксана виходить і незабаром вертається).

С т е п а н. Якби лиш я не став вам на заваді...

П е р е б і й н и х а. Otto б таки! Ще в нас у хаті стане
для гостя місця!

П е р е б і й н и й .   Ти, синашу, в мене
забудь всі церегелі. Таж зо мною
небіжчик батько твій хліб-сіль водив,
укупі ми й козакували.
(Садовить Степана і сам сідає при столі. До Оксани).

Дочко,
ти б нас почастувала на початок.
(Оксана наливає з сулійки дів гарки — батьковій й гостевій).

О к с а н а .   Боярине, будь ласка, призволяйся.
С т е п а н *(узявши гарку, встас і вклоняється*
Оксані).

Дай Боже, панночко, тобі щасливу
та красну долю!

О к с а н а .   Будь здоровий, пивши.
(Степан випивши, знову сідає. Оксана гастиє батька. Всі вегеряють).

П е р е б і й н и й *(до Оксани).*
А він спочатку не пізнав тебе,
ти знаєш? Запитав: яка то панна
у першій парі корогву несе?

О к с а н а *(усміхаючись і поглядаючи на Степана).*
Коли?

П е р е б і й н и й .   Та тоді ж, як ти на трійцю
в процесії між братчицями йшла.

С т е п а н .   Ти завжди носиш коругву?

О к с а н а *(з певною самоствіховою).*   Аякже,
я перша братчиця в дівочім братстві.

П е р е б і й н и й *(жартівліво підморгнувши).*
Се вже тобі не та мала Оксанка,
що ти, було, їй робиш веретенця.

О к с а н а .   Ті веретенця й досі в мене є...
(Замовкає, засоромившись).

Степан (*втішений*). Невже?

Оксана (*перебиваючи ніякову для неї розмову.*
До матері).

А де се, мамо, наш Іван?

Перебійниха.

Та де ж? На вулиці між товариством.

Іван (*Оксанин брат, молодий козак, увіходить з будинку*).

Ба ні, як тут. Давайте, мамо, їсти.

Перебійниха.

Ти б уперед хоч привітався з гостем!

Іван (*сідаючи, недбало*).

Ми вже віталися там коло церкви.

Перебійний. Він буде мешкати в нас
до від'їзду.

Іван (*так само*).

От як? Що ж, добре... Слухай-но, Оксано, —
ця страва вже простигла, принеси
Свіжішої.

Оксана (*уражена його недбалим тоном*).

Служебка зараз прийде,
то ѿ накажи їй.

Іван. Ба, яка ти горда!

(*До Степана*).

У вас там на Москві либонь дівчата
так бришкати не сміють?

Степан.

Я московських

дівчат не знаю.

Оксана.

Як же се?

Степан.

Я власне

недавно на Москві. Поки ще батько
живі були, я в Києві, в науці,
при Академії здебільша пробував,

а вже як батько вмерли, я поїхав
до матері на поміч.

Перебійниха. Чом ти ліпше
сюди не перевіз матусі?

Степан. Трудно.

Нема при чім нам жити на Вкраїні.
Самі здорові знаєте, — садибу
сплюндровано було нам до цеглини
ще за Биговщини. Були ми зроду
не дуже так маєтні, а тоді
й ті невеликі добра утеряли.
Поки чогось добувся на Москві,
мій батько тяжко бідував із нами.
На раді Переяславській мій батько
подавши слово за Москву, додержав
те слово вірне.

Іван. Мав кому держати!
Лихий їх спокусив давати слово!

Перебійний. Тоді ще, сину, на-двоє гадалось,
ніхто не знав як справа обернеться...
а потім... присягу не кожне зрадить...

Іван (*иронігно*).
Та певне! краще зрадити Вкраїну!

Степан (*спалахнув, але стримався*).
Не зраджував України мій батько!

Він їй служив з-під царської руки
не гірш, ніж вороги його служили
з-під польської корони.

Іван. Та, звичайне,
однаково, чи лизати п'яти,
чи лядські, чи московські!..

Степан. А багато
було таких, що самостійно стали?

Перебійний (до Івана).

Сутужна, сину мій, вкраїнська справа...
Старий Богдан уже ж був не дурніший
від нас з тобою, а проте ж і він
не вдержався при власній силі.

(Перебійниха, нахилившись синові до вуха,
шепоге щось. Той нетерпляче стрілеце губом).

Іван.   Батьку!

Що там замазуватъ? Кажімо правду!
Се річ не власна, се громадська справа!
Якби таких було між нами менше,
що, дома чесний статок протесавши,
понадились на соболі московські,
та руки простягали до тієї
«казні», як кажуть москалі...

Перебійниха.   Іване!

(Синає сина за полу).

Степан. Не задля соболів, не для казни
подався на Москву небіжчик батько!
Чужим панам служити в ріднім краю
він не хотів, волів вже на чужині
служити рідній вірі, помагати
хоч здалека пригнобленим братам,
єднаючи для них цареву ласку.
Старий він був обстоювати збройно
за честь України...

Іван.   Ти ж молодий, —
чому ж ти не підіймеш тої зброї,
що батькові з старечих рук упала?

Степан. Як я поясню тобі?.. Коли ще змалку
навчав мене з письма святого батько,
то він мені казав напам'ять вивчить
про Каїна та Авеля. «Мій сину,
мовляв, пильний, щоб міг ти з ясним оком,

а не з тъмняним, не тремтячи мов Каїн,
небесному отцеві одповісти,
коли тебе спитає: «де твій брат?»

А як же можу я на Україні
здійняти зброю так, щоб не діткнути
ніколи нею брата?... І невже
мушкет і шабля мають більше сили
та чести, ніж перо та щире слово?

Ні, учену мене, що се не так!

Перебійний. Не звикли якось ми такого чути...
проте... було б на світі може менше
гріха і лиха, якби всі гадали
по-твоєму...

Іван (згірдно). Се в Києві ченці
навчають отакого!

Оксана. Ти ж, Іване,
у Києві не вчився. Звідки знаєш,
чого там научають?

Іван (загелений). От знайшлася
зненацька оборонниця для тебе,
боярине!

Оксана. Я тільки правду мовлю...
(Засоромлена подається з рундука в садок.
Усіходить з будинку на рундук джуро).

Джура. Там, пане, я приніс для гостя речі.
Перебійний. Ходім, Степане, покажу, де масш
в нас мешкати.

Степан (до Перебійнихих). Спасибі, пані-матко,
за хліб, за сіль!

Перебійниха (з косим поглядом на сина).
Пробач, коли що може
прийшлося на перший раз не до сподоби...
(Степан з Перебійним і джурою йдуть
у будинок).

Перебійниха (до Івана нишком).

Ну ѿ ти ж таки! Хто ж так говорить з гостем?
Іван. Ат! Хай же він хоч раз почус правду!
Перебійниха. Адже ти чув, що він казав...

Іван. Овва!

бурсак та щоб не вмів замилити очі!
Перебійниха. Мені він до сподоби, — добрий
хлопець, такий увічливий...

Іван. Та вам вже,
звісно, язиком приподобатись недовго.

Перебійниха. Чи сяк, чи так, а вдруге ти не будь
таким до гостя гострим! Се ж неначе
на те його ми в хату запросили,
щоб ним помітувати. Незвичайно!

Іван. Та вже гаразд, не буду зачіпати.
(Зіходить з рундука).

Перебійниха. Куди ти?

Іван. От піду до товариства.
(Іде через садок, перескакує через тин і зникає. — Увіходить служебка і збирає зо стола).

Перебійниха. Де ти, Оксано?!

Оксана (виходить із-за куща з кухликом у руці).
Ось я, тута мамо.

Се я барвінок поливаю.
Перебійниха. Справді,
полити слід, — зовсім посох на сонці.
Полий же й те, що ми пересадили.
(Перебійниха і служебка, зібралиши зо стола,
йдуть у будинок. — Оксана, поливаючи квітки,
співає веснянки. В садку сутеніє. — Степан
нишком вилазить вікном з своєї кімнати
на рундук, прудко та звинно зіскакує з рундука на землю і підходить до Оксани).

Оксана (*уриває спів і впускає кухля*).

Ой лихо! Хто се?..

Степан. Панночко, се я.

Прости мене. Ти гніватись не мусиш,
бо ти ж мене сама причарувала,
і звабила як соловейко співом.

Я не своєю силою прийшов...

Оксана (*засоромлено і разом гордовито*).

Боярине, до чого сії речі?

Мені їх слухати не випадає. (*Хоге йти*).

Степан (*затримує її за руку*).

Ні, ти не підеш так...

Оксана (*вражена, вириває руку*). Се що за
звичай?

Я не хлопка з вотчини твоєї!

Степан (*знищений*). Я не хотів образити тебе.

Залевнє, вільна ти... Яка журба
тобі, що я поїду на чужину
з розбитим серцем, що коханий спогад
про зустріч милу обіллю отрута?
Тобі дарма, дівчино-гордівниця...
Хто я для тебе? Зайдя, заволока...
Адже мене усюди так зовуть...
Ти завтра вже про мене й не згадаєш...

Оксана (*опустивши огі*).

Хіба ти завтра ідеш?

Степан. Що ж я маю
тобі тут очі мулити собою?

Оксана. Виходить, наче я тебе жену...

Я ще ж тобі не мовила ні слова...

Степан. Невже я маю ще й того діждатись,
щоб ти мені сказала: «вибирайся»?

Оксана (*збентежена, зрилася з вишні листогки,
кусає їх і розщипує в руках*).

Який же ти чудний? Ну, що ж я мала
тобі казати?.. Я не звикла так...
Я інших паничів роками знаю
і ще від них такого не чувала...
а ти... недавно що приїхав...

Степан. Панно!

Ті паничі безжурно походжають
на широму дозвіллі по садочках
та вибирають квітку для забави,
і тільки ждуть, щоб краще розцвілася.
А я ж як в'язень, що на час короткий
з темниці вирвався і має хутко
з веселим світом знову попрощатись
і розцвіту не має часу ждати.
Мені була б не для забави квітка,
я бачу в ній життя і волі образ
і краю рідного красу. Для мене
куточок той, де б посадив я квітку,
здавався б цілим світом... Я забув,
що ти живеш на волі, що для тебе
привабного нема нічого там,
де я живу, і навіть бути не може...

Оксана (*стиха, похиливши голову*).

Чого ж ти так уже у тому певен?
Ти наче думаєш, що я вже справді
якась ростина, що в мені немає
ні серця, ні душі...

(В голосі злегка бриняТЬ слізози.
Вона уриває).

Степан (*знов бере її за руку, вона не боронить*).

Оксано! зоре!...

Пробач... я сам не знаю... я не смію...

(З поривом). Ні, я не можу, я не маю сили
тебе зректися! (Пригортас Оксану).

Серденько, скажи,
чи любиш ти мене? Промов же слово!
Оксана. Хіба ж би я з тобою так стояла?
(Ховає обличчя у нього на грудях. —
Німа сцена).
Степан. Я завтра старостів зашлю до тебе.
Чи батько твій їх прийме?
Оксана. Татко дуже
тебе вподобав і матуся теж.
Степан. Що тільки дам тобі я на чужині
замість веселощів рідного краю?
Своє кохання вірне, більш нічого...
Оксана. Не думай, ніби я пуста панянка,
що тільки має на умі забави
та залицяння. Сі трудні часи
думок поважних і дівчат навчили.
Якби ти знав як тута кров гнітить!..
Степан. Кров?
Оксана. Так. Не раз, вернувшись
з походу, лицарство з нами бавиться
при танцях.
Простягне руку лицар, щоб узяти
мене до танцю, а мені здається,
що та рука червона вся від крові,
від крові братньої... Такі забави
не веселять мене... Либонь ніколи
не прийняла б я перстеня з руки
такого лицаря... (*Гладить йому руку*).
Оця рука від крові чиста.
Степан. Се не всі вважають
за честь.
Оксана. А я відразу привернулася
до тебе серцем за твою лагідність.
Скажи, чи всі такі в твоїй родині?

С т е п а н . Родина в нас мала: сестра й матуся,
та брат маленький. Так, вони у мене
всі не лихі.

О к с а н а . Твоя матуся може
не злюбить незнайомої невістки?..
Що я тоді почну там на чужині,
далеко так від роду?

С т е п а н . Ні, Оксано,
того не бійся. Мати будуть раді,
що привезу я жінку з України, —
мій батько, умираючи, бажав,
щоб я десь в ріднім краю одружився.
Тебе ж малою мати пам'ятають.

(Знову пригортас ї).
Та й хто ж би не злюбив моєї долі,
голубоньки Оксаночки моєї?
Се тільки в пісні всі свекрухи люті,
а ти побачиш, як моя матуся
тобі за рідну стане.

О к с а н а . Дай-то Боже!
С т е п а н . Мені тепер здається, що ніде
на цілім світі вже нема чужини,
поки ми вдвох з тобою. От побачиш,
яке ми там кублечко зів'ємо
хоч і в Москві! Нічого ж там чужого
у нашій хатонці не буде — правда?

О к с а н а . Авжеж. І знаєш, якось я не дуже
боюся тої чужини.

С т е п а н . За мною?

О к с а н а (усміхається).

Тим певне, що з тобою. Але й так,
хіба ж то вже така чужа країна?
Таж віра там однакова, і мову
я наче трохи тямлю, як говорять.

С т е п а н . Та мови вже ж навчитися не довго...
ну, ніби трохи тверда... Та дарма!
Оксаночка у мене розумниця, —
всього навчиться.

О к с а н а .   Не хвали занадто,
бо ще наврочиш!
(*Трохи посмутніла*). Я вже й так боюся...

С т е п а н . Чого, єдина?

О к с а н а .   Якось так упало
се щастя раптом... Я такого зроду
не бачила... Всі подруги мої,
ті що побралися, багато мали
і горя й клопоту перед весіллям,
а я...

С т е п а н . Та ще пожди! От може завтра
твій батенько мені поріг покаже.

О к с а н а . Ні, ні, сього не буде, я вже певна.

С т е п а н (*жартуючи*).
Здається, панночка не раді з того?

Коли б ще й гарбуза не покотили?..

О к с а н а . Та годі! Що за жарти?

С т е п а н .   От ніяк
не додожу тобі словами! Добре ж,
не буду говорити, коли так!
(*Без слів пригортає й милує її. Вона спершу*
пругається, потім піддається його пестощам).

Г о л о с матері (з будинку).
Оксано!

Оксано! Годі вже там поливати!

Вже пізно!

О к с а н а (*кинулась*). Мати кличутъ!..

(*Зривається йти*).

С т е п а н (*утримує її. Пристрасно*). Ще хвилинку!..
Хвилиночку!..

Оксана. Я вийду ще до тебе,
як мати ляжуть спати.

Степан. Вийди, люба!
Я виглядатиму тебе до світа!

Голос матері. Оксано, де ти?

Оксана. Ось я йду, матусю!
(Ще раз на прощання обіймає Степана і йде до будинку).

**
*

ІІ.

У МОСКВІ

Світлиця в Степановім домі прибрана по-святковому. Знадвору чутно гомін дзвонів. — Мати Степанова й Оксана увіходять убрані по-українськи, — мати в намітці і в темній сукні з широким виложистим коміром. Оксана в кораблику, в шнурівці та кунтуші.

Мати *(сидіє на ослоні, важко дишуги).*

Спочину трохи, поки йти у терем...

Стара... не носять ноги...

Оксана *(сидіє поруг)*   Ви, матусю,
казали б ліжко перенести в діл,
бо вам сутужно лазити на сходи.

Мати. Ой ні, голубонько, нехай вже там,
у теремі... Тут на Москві не звичай,
щоб жінка мешкала на долі. Скажуть:
ото, стара, а звичаю не тямить!

Оксана. Ви ж не в тутешніх звичаях зросли.

Мати. То що? Вони, Оксанко, не питаютъ,
хто як там зріс... Адже ми тута зайди, —
з вовками жий, по-вовчи й вий...

Оксана *(зо сміхом).*   Ой лихо
чи тобто й я по-вовчи маю вити?

Мати. А ти б як думала?.. Сьогодні в церкві
що шепоту було навколо нас:
«Черкашенки!» «Хохлуши!»

Оксана (*трохи посмутнівши*). Та... я чула...
гріха десь не бояться: в церкві Божій,
замість молитися, людей все гудять,
а ще й виносяться так благочестям
поперед нас...

Мати. Так скрізь воно по світі:
що сторона, то звичай, а що город,
то й норов, кажуть люди. Дивно їм
на наше вбрання. Тут жінки зап'яті,
а ми бач не вкриваємо обличчя.

Оксана. Ми ж не туркені?

Мати. Хай Господь боронить!
Воно ж пак і московки не туркені,
а так чомусь ото в них повелося.
Та вже ж як ти боярня московська,
неначе б то воно тобі й годиться
вбиратися по-їхньому.

Оксана. А ви ж?

Аджеж і ви боярина мати.

Мати. Що мати, то не жінка. Люди бачать,
що я вже лагоджуясь у Божу путь,
та де ж таки мені міняти вбори.
(З лагідним і журливим усміхом).
Не варт уже й справляти щось нового.
Адже й старенький мій — нехай царствує! —
в козацькому жупані вік дожив,
так і на смерть його я нарядила —
в мережану сорочку...
(Бтирає хустинкою огі. Оксана, зворушеня,
дивиться на неї. — Коротке мовгання)

Оксана. І навіщо
Степан убрався в те боярське фантя?
От як стояв зо мною під вінцем
у кармазиновім жупані, мамо,
ото був...
(Засоромившись, уриває).

Мати (добродушно киває їй головою).
Та либоń був до сподоби
тоді комусь... (Поважніше).
Проте ж не можна, дочко,
йому царського нехтувати вбрання.

Оксана. А батько ж...

Мати. Батько, донечко, старий
і немічний вже був, коли назався
боярином. Не трапилось йому
виходити вже й з дому після того.
Степан же й на царські бесіди ходить,
і в думу і в приказ.

Оксана. Хіба ж то сором,
якби він по-козацькому вбирався?

Мати. Не то що сором... От чудна ти, доню, —
уже ж таки твій чоловік боярин,
а не козак, чи ти ж не розумієш?

Оксана (смутно). Чому не розумію?..

Мати. Отже бачиш,
я ї Ганну по-московському вбираю,
бо Ганні вже судилась тута пара,
вона вже ж не поїде на Вкраїну.

Оксана. Чому її Степан не взяв з собою,
як був у нас?

Мати. Та дівці мандрувати
неначе неподоба; скажуть люди:
«поїхала там женихів ловити».
Нехай вже тута шарахвани носить,
коли судилося...

Оксана. Та ще дівочий
той шарагван неначе б форемніший,
а що жіночий, то такий бахматий,
та довгий-довгий, мов попівська ряса!
Аж сумно, як се я його надіну?
Ото й на голову такий підситок
надіти треба? Зап'ясти обличчя?

Мати. Та вже ж не як.

Оксана (*помовгавши, ніяково*).
Боюся я, матусю...

Мати. Чого ти, донечко, скажи, чого?

Оксана. Та ніяк мовити...

Мати. Ти не соромся.
Вже ж я тобі за рідну матір тута.

Оксана (*цілує їй руку*).
Так, матінко. То я... собі гадаю...
коли б я не спротивилася часом
Степанові в такій одежі...

Мати..(*сміюгись*). От ще
що вигадала! А тобі Степан
ще не спротивився, що не в жупані?

Оксана. Та тож мені...

Мати. І не вигадуй, дочко!
Хіба ж таки Степан мала дитина,
що інако вберись, то й не пізнає?

Оксана. Пізнати то пізнає...

Мати (*глянувши в вікно*). А поглянь
молодшими очима, хто то йде?
Чи не Степан бува?

Оксана. Еге ж, то він,
а з ним ще два якіс...

Мати. Тікаймо, дочко!
(*Підводиться й подається до дверей*).

Оксана. Чого се, хай Бог милує, тікати,
як від татар?

Мати. Ще осміють, дитинко;
нема тут звичаю з чоловіками
жіноцтву пробувати при бесіді.
(Одгиняє двері й спішиться по сходах
у терем).

Оксана (*йде за нею*).

Ой Господи, які ж се тут звичаї!
Оде — але!

**
*

Сцена швидко переміняється. Терем. Крім Оксани і матері в теремі ще є Ганна, молода дівчина, сестра Степанова. Ганна убрана як боярня.

Мати (*підходить до великої скрині*).

Отут, моя дитино,
твоє боярське вбрання. Я придбала.

Оксана (*грегно, але без радощів*).

Спасибі, мамо.

Мати. Хочеш подивитись,
або приміряти?

Оксана. Хай трошки згодом.
Шось я втомилася. Та вже ж нікуди
сьогодні не піду, то ще поспію
передягнися.

Мати. До твоєї волі.
Спочинь собі. Та й я піду спочину,
воно й годиться в свято. (*Іде в бігну кімнату*).

Ганна (*що досі сиділа, лузаячи гарбузове*
насіння).

Ой, сестричко,
і нашо ті свята потрібні в світі?

Оксана. Ото спітала! Що тобі Біг дав?

Ганна. Та нудно ж, Господи!

Оксана. Сидиш, то й нудно.

А ти піди між челядь, погуляй.

Ганна. Куди ж се я піду? Яка там челядь?

Оксана. А ти хіба товаришок не маєш?

Ганна. Товаришок?.. От декого там знаю з бояришень... та як до їх ходити?

Матуся все нездужають, не хочуть зо мною йти... а ти ще не пізналася тут з ними... з мамкою сама не хочу, вона така...

Оксана. Чого ж тебе водити?

Уже ж ти не маленька. Йди сама.

Ще й веселіше буде вам без старших.

Ганна. Самій не можна по Москві ходити.

Оксана. Хіба хто нападе?

Ганна. Ні, так, не звичай.

Оксана. Ну, вже ті звичаї отут у вас!

Ганна. Та й що мені бояришні ті скажуть?

Сидять по теремах, от як і я,
не бачать світа. Що з їх за веселість?

Оксана. Чого ж ви сидите? Пішли б укупі кудись на вигон, або в гай над річку та заспівали б. Я бувало дома годинки в хаті не просиджу святом.

Ганна. Ба, в тебе дома! Там же не Москва.
Такого тут і зроду не чували, —
співати по гаях!..

Оксана. То ти й не знаєш,
як на Вкраїні в нас гуляє челядь?

Ганна. Я мало що Вкраїну пам'ятаю,
а Ванька тут уже й вродився.

Оксана.

Ванька?

Чому ж би не Івась?

Ганна.

Так тут зовуть,

то ѹ ми вже звикли. Він і сам так звик.

Мене ж матуся тільки та Степан
зовуть іще Ганнусею.

Оксана.

А як же

ти тута звешся?

Ганна.

Аннушка.

Оксана.

Чи ба!

(Немов ухвалияюги).

«Ганнушка».

Ганна (поправляюги). Ні бо, «Аннушка», Оксано.

Оксана. Не вимовлю. Проте ж воно нічого
і по-московському, хто добре вміє.

А як по-їхньому Оксана буде?

Ганна. Аксиня чи Аксюша.

Оксана.

Щось негарно.

Оксана мов би краще. Ти, Ганнусю,
мене таки Оксаною зови.

Ганна (лашиться до Оксани).

Як хочеш, так і зватиму, сестричко.

Я так тебе люблю! Зраділа, Боже,
як брат тебе з України привіз!

Оксана. Ти ще мене, Ганнусенько, не знаєш,
а може ж я лиха...

Ганна.

Ні, ні, ти добра!

Ти, бач, усе до мене: «погуляй,
забався, не сиди!» А ти б почула,
як інші всі боярині спиняють
своїх сестер та дочок. Й-же Богу,
ні за поріг не випустять ніколи.

(Ще більше лашиться).

Оксаночко... ріднесенька... я маю
тебе щось попрохати...

Оксана.

Що, сестричко?

(Ганна мовгти збентежена).

Хотіла б може що з моїх уборів?

Бери, що хочеш. Дам тобі й намисто,
ще й коси у дрібушку заплету,
вберу тебе неначе гетьманівну.

Ганна (смутно).

Та ні, сього матуся не дозволять...

Я не об тім... Я хочу попрохати,
щоб ти... пішла зо мною у садок...

Оксана. Ото й всього? Було про що просити.

Ходім хоч зараз.

Ганна. Ні, не зараз, потім...

Оксана. Коли ти скочеш. Що ж там у садку?

Ганна. Та бач... самій отам в садку сидіти
мені не можна...

Оксана. Вже й сього не можна?

Ганна. А з мамкою піти — вона розплеще
усім про те, чого я там сиджу.

Оксана (сміюгись). А ти ж там що ворожиш?
От хитруха!

Ганна. Та я нічого... тільки виглядаю,
чи не проїдуть вулицею часом.
царські стрільці. Вони надвечір їздять.

Оксана. Либоно царський стрілець тобі устрелив
дівоче серденько?

Ганна. Та я ж, Оксано,
заручена.

Оксана. За царського стрільця?

Ганна. Авжеж.

Оксана. То чом же він до нас не прийде?

Ганна. Хоч би й прийшов, то я ж хіба побачу?
Я в теремі, а він там у світлиці.

Оксана. То вам і бачитись не можна?

Ганна.

Де ж там!

Оксана. Прилюдно — ні, а тільки крадькома?

Ганна. Ні, як то крадькома?

Оксана.

А ти ж хотіла

до нього вийти у садок.

Ганна.

До нього?

Ні, я ще сорома не загубила!

І як се ти подумати могла,
що я тебе просила проводжати
мене на сходини?.. Невже, Оксано,
вважаєш ти, що я така нечесна?

Оксана. Та Бог з тобою! Де ж, яка ж тут нечесть?

Як дівчина постоїть на розмові
з своїм зарученим, то вже й нечесна?

Ганна. Авкаж, тут так.

Оксана. Навіщо ж ти виходиш
туди в садок?

Ганна. Я здалека дивлюся,
як він там вулицею проїздить.
Інакше ж я його ніде не бачу,
хіба що в церкві.

Оксана. Де ж ви розмовляли?

Ганна. Ніде.

Оксана. А як же він тебе посватав?

Ганна. Як? Через свачу. Як звичайно всі.

Оксана. Я щось не розберу.

Ганна. Бо ти не знаєш
тутешніх звичаїв. Нехай лиш мати
тобі розкажуть, бо всього достоту
і я не знаю.

Оксана. Нібито виходить,

що ви отак, не мовивши ні слова,
і поберетесь?

Ганна. Так найпристойніше.

Оксана. Чудна тут молодь!..

(Усміхається якимсь спогадом мовгки.
Потім стиха, мрійливо).

Я ж було щовечір
виходжу до Степана на розмову.

Ганна. Як заручились?

Оксана. Та... як заручились...

Ну, раз стояла з ним не заручившись,
інакше хто ж засвататися може?

Ганна (закриваючись). Ой лихо, сором!

(Оксана мовгки знизує плегіма).

Ганна. А твоя матуся
не знає й досі про твої стрівання?

Оксана. Чому не знає?

Ганна. ІЦО ж, вона простила,
не прокляла тебе?

Оксана. Та за що, Ганно?
Самі ж вони були пак молоді,
то знають, що то любощі.

Ганна. Оксано!
Що тільки ти говориш? (Знову закривається).

Оксана (сміється). От дурненька!

Степан (увіходить поспішно).

Оксаночко, передягнися швидше
в московське вбрання. Там прийшли бояри.

Оксана. Та мати ж кажуть, що жінкам не можна
між чоловіцтвом бути.

Степан. Бачиш, любко,
ти маєш тільки їх почастувати,
та й знов у терем вернешся.

Оксана. Отак?
А як же частувати їх, Степане?
По-нашому, чи може як інакше?

С т е п а н . Ти винесеш їм на тарелі меду, —
матуся прилаштують, як там треба, —,
уклонишся, боярин поцілувє
тебе в уста...

О к с а н а . Степане! Що ти кажеш?
Мене бояри цілувати мають?
Чи се мені причулося?

С т е п а н . Ні, серце,
воно так є, та в тім нічого злого, —
то тільки звичай!

О к с а н а . Се ще такоже звичай!
Нехай йому абищо! Не піду!

С т е п а н (понуро). Як хочеш, тільки ти нас тим загубиш.

О к с а н а . Таке вигадуєш!

С т е п а н . Ба, ти не знаєш,
які тут люди мстиві... За зневагу
старий боярин візьме, як не вийдеш,
а він же думний дяк, він має силу —
он син його ще молодий, — вже стольник;
він оклепає нас перед царем,
а там уже й готово «слово й діло».

О к с а н а . Ти не жартуєш?

С т е п а н (ще понуріше). Як тобі здається?

О к с а н а (з жахом).

Степане, та куди ж се ми попались?
Та се ж якась неволя бусурменська?

С т е п а н . Я й не казав тобі, що тута воля.
Та якби ми не гнули тута спини,
то на Україні либоń зігнули б
у три погибелі родину нашу
московські воєводи... Ось ти млієш
з огиди, що тебе якийсь там дід
торкне губами, а як я повинен

«холопом Стьопкою» себе взвивати
та руки цілувати як невільник
то се нічого?

Оксана.   Боже мій... Степане!

Хто ж каже, що нічого?

Степан.   Отже бачиш...

Та що я тут розводжуся? Там дяк
мене чекає. То скажи, Оксано,
ти вийдеш?

Оксана.   Я не знаю...

Мати (виходить з кімнати). Вийди, доню,
голубонько! І я тебе прошу!

Не дай мені старій на очі бачить
Степанової згуби!

Ганна.   Ой, сестричко!

Якби ти знала, що за лютий дід
отої боярин!.. Я тебе благаю!

Сестричко! Не загуби ж ти нас!
(Ридаючи, кидається до Оксани).

Оксана (до Ганни, холодно, якось надміру
спокійно).
Я вийду. Дай мені московське вбрання.

(Ганна кидається до скрині).

А ви, матусю, наготовьте меду.

Іди, Степане, бав тим часом гості.

(Степан, похиливши голову, виходить.

Оксана, бліда як смерть, здіймас з голови
кораблика).

**
*

III.

Дальня кімната у горішньому поверсі в Степановім домі.

Степан (*уводить гостя козака*).

Ось тута поговорим, пане-брате,
бо знаєш, там... тут буде захисніше.

(*Оглядає сіни через двері, потім замикає двері на замок і загинає вікна. Сідає з гостем далі від дверей. Розмова ведеться не голосно*).

Великі чиняться там кривди, кажеш?

Гість. Та там такі напасті, що крий Боже!

І просвітку нікому не дають
московські поспаки! Все нам в очі
тією присягою тичуть...

Степан. Правда,

що присяга таки велика річ.

Гість (*голосніше*).

Чому ж вони самі забули Бога?

Степан. Помалу, поне-брате, ще підслуха
який слуга.

Гість. Та правда... я й забув...

(*Тихше*). Ми присяги не хочемо ламати,
але нехай же цар нас оборонить
від тої галичі.

Степан. То трудна справа.

Адже когось він там держати мусить
для нагляду, а всі ті воєводи

один від одного не ліпші. Звісно,
за ними й інші всі порозпушкалися...

Гість. Послав би цар з українців кого,
в Москві ж тут є такі, от хоч би й ти,
що здавна і цареві служать вірне,
і рідний звичай вміють шанувати.

Степан. Нас не пошлють...

Гість. Чому?

Степан. Бо нам не вірять.

Гість. Отак! Та ви ж тут наче всі у ласці!

Степан. То тут, на очах, а з очей спустити
нас на довго не зважаться. Так, часом,
ненадовго послами посилають,
і не самих, а вкупі з москалями...

Щоб воєводами настановити,
того не буде й зроду!

Гість. Не здивуйте ж,
як ми відкинемось до Дорошенка!

Степан (*робить рух рукою, мов хоте гостеві
затулити вуста*).

Крий Боже, пане-брате, що ти кажеш?

Гість (*схаменувшись*).

Так часом зірветься з досади слово...

Найгірше, пане-брате, догарас
оте, що нам вірять... Мій свояк,
Чорненко, знаєш?

(*Степан потакує головою*).

так був уклепався,
що ледве-ледве вирвався з душою!

Степан. Чорненко? Він, здається, з найвірніших
царевих приятелів.

Гість. То-то й ба!

А хтось там наклепав при воєводі,
що ніби він послав у Чигирин

листа якогось. От було біди!

Що жінка плакала, в ногах валялась
у воєводи...

С т е п а н (*гірко всміхнувшись*). Є прислів'я брате:
«Москва слізам не вірить».

Г і с т ь .

Щира правда!

Проте знайшлися такі, що помогли...

С т е п а н . Се хто ж?

Г і с т ь .

Побрязкачі.

С т е п а н .

Хіба що так!

(*Мовгання*).

Г і с т ь . Вже так, що цупко затягли супоню

на наших боках... А проте є люди,
що не бояться, йдуть, мов на одчай,
бо сказано, терпець їм увірвався!

(*Присунувшись зовсім близько до Степана,
говорить пошепки*).

Дівчата наші, — декотрі ще вкупі
були з дружиною твоєю в братстві, —
гуртом пошили корогву й послали
у Чигирин... звичайне, крадъкома...

Іван, твій шурин, сам її одвозив...

Ніхто не знає ще. Якби дізнались,
то страшно здумати, що б там було!

(*Одсунувшись, трохи голосніше*).

Отак як бач, одважуються люди...

(*Степан в мовгазній задумі синає кінець свого
пояса. Гість устасє*).

Що ж, панс-брате, то нема надії
полегкости дістати від царя?

С т е п а н (*отямившися з задуми, теж устасє*).

О ні, чому ж, я спробую. От згодом
в царя я буду на малій бесіді.

Як буде він під чаркою, то може

я дододжу йому, він часом любить
пісень «черкаських» слухати та жартів,
та всяких теревенів, не без того,
що й тропака звелить потанювати.

Гість. Ото! Хіба ти в нього пахоля?

Степан. Ба, знаєш, як то кажуть: «скачи, враже,
як пан накаже»... Та ладен я, брате,
уже хоч би й на голові ходити,
аби чогось добитися для тебе
та для Вкраїни. Дай мені супліку,
оту, що ти приготував цареві, —
як влучу слушний час, то я подам
до власних рук йому.

Гість (*виймає загорнений у хустину папір з негатками*).

Ось, пане-брате.

Хай Бог тобі поможе! Не минути
роздиву крові братньої, як тільки
супліка сяя марна буде.

Степан.

Боже,

не попусти!

Гість.

Бувай здоров. Піду вже.

Степан. Хай Бог тебе провадить, пане-брате.

(Чоломкаються, гість виходить).

Оксана (*швиденько увіходить з інших дверей швидким кроком*).

А я тебе, Степане, скрізь шукаю.

Степан. Що там таке?

Оксана.

Порадитися треба.

Мені Яхненко тут листа привіз
від братчиці-товаришки.

Степан (*з поспіхом*), Де лист?

Його спалити треба!

Оксана. Бог з тобою!
Чому спалити? То вона прохас,
щоб я, по змозі, грошай її послала,
якусь вона потребу має пильну.

Степан. Не посиай. Крий Боже! І не думай!

Оксана. Та що тобі Біг дав? Я й не гадала,
що ти такий скупий. Коли вже так —
я з посагу свого послати можу.

Степан. Та я не грошай жалую, Оксано.

Оксана. А чом же ти не хочеш?

Степан. Небезпечно.
(*Нахиливши до неї, зовсім нишком*).
Вони там з Дорошенком накладають...

Оксана (*здивована мовгить, потім загадково усміхається*).
Ну, що ж, так може й треба.

Степан. Схаменися!

Ти ж так боялася розливу крови,
а ся війна найпаче братовбійна,
що Дорошенко зняв на Україні, —
тож він татар на поміч приєднав
і платить їм ясирем християнським.

Оксана (*сидіє мов знесилена на ослін і спирається на стіл*).
Скрізь горе, скрізь, куди не обернися...
Татари там... татари й тут...

Степан. Оксано!
Що мариться тобі? Татари тут?

Оксана. А що ж? Хіба я тут не як татарка
сиджу в неволі? Ти хіба не ходиш
під ноги слатися своєму пану,
мов ханові? Скрізь палі, канчуки...
холопів продають... Чим не татари?

Степан. Тут віра християнська.

Оксана. Тільки ж віра!
Та й то... прийду до церкви — прости Боже! —
я тут і служби щось не пізнаю:
заводять якось, хто зна й по-якому...

Степан. Оксано, се вже гріх!

Оксана. Ой, чоловіче!...

Та й осоружна ж ся мені Москва!
(Схиляється головою до стола).

Степан (сумно стойть над нею).
Я так і знав... Хіба ж я не казав,
що я тобі нічого дать не можу
тут на чужині?...

Оксана (кидається до нього). Ні, мое кохання!
се я недобра! Так немов не знаю,
що бідний мій голубонько страждає
за всіх найгірше, — треба ж завдавати
жалю ще більше!
(Степан пригортає її).

Ну, скажи, мій любий,
чи довго нам ще мучитися так?

Степан (зітхнувши). Бог знає, серденко!

Оксана. Невже є загинем
у сій неволі?

Степан. Май надію в Бозі.
Ще якось може змінятися часи.
Коли б утихомирилося трохи
там на Україні, попрошу царя,
щоб відпустив мене хоч у гостину.

Оксана. Тепер ніяк не можна?

Степан. Ні, єдина,
тепер нема що й думати! От саме
я маю до царя супліку нести,
що люди з України привезли, —
жаліються на утиски, на кривди...

Я маю боронити ту супліку,
то вже ж не час проситися з Москви.
«От, скажуть, речі солодко розводить,
а сам в ліс дивиться», Тепер, Оксано,
нам треба стерегтися так, «щоб муха
не підточилася носа», як то кажуть.

Крий Боже схібити в чому, — пропала
вся наша справа і громадська вкупі.

Оксана. Ну, як його ще більше стерегтися?
Вже й так немов замазалась у піч!

Степан. Та от, наприклад, ти послати хочеш
ті гроши братчиці...

Оксана (*спустивши огі*). Вже не пошлю.
Нехай пробачить, що ж, коли не змога...
Я напишу їй...

Степан. Краще не пиши
нічого серце.

Оксана. Як же так, Степане?
Се ж навіть незвичайно!

Степан. Як листа
десь перехоплять — чи то раз бувало? —
то ще готові взяти на тортури,
як викриють ту справу з Дорошенком,
щоб ти призналася, в чім накладала
з товаришками...

Оксана. Я перекажу
через Яхненка...

Степан. Мушу я просити,
щоб ти його у нас тут не приймала.

Оксана. Та я ж його просила, щоб прийшов!
Вже ж не прогнати!

Степан. Накажи слугою,
що ти нездужася.

Оксана. Не випадає.

С т е п а н . Як хочеш. Тільки як візьмуть «на дибу»,
то вже не жалуй!

О к с а н а . Звідки вже й «на дибу»?

С т е п а н . А що ж ти думаєш? За тим Яхненком
шпиги московські цілим роєм ходять.

Я знаю їх.

О к с а н а (*зажурена*). Так я й не передам
родині ні листів, ні подарунків...

С т е п а н . Ти знаєш, люба, покищо, то й краще б
не озиватись, надто до Івана,
бо він в непевні справи устряває...

О к с а н а . До брата рідного не озиватись?

(*У неї стають слізи в очах*).

С т е п а н . Се ж не навіки, рибонько, тим часом,
поки утихомириться... (*Знов пригортає її*).

О к с а н а (*не відповідаючи на пестощі, безвиразно*).
Гаразд,

нікому не писатиму.

С т е п а н . Ти, серце,
на мене гніваєшся.

О к с а н а (*так само*). Ні, чого ж?

Ти маєш рацію. Нашо писати?

(*Степан опускає руки. Оксана повагом ви-
ходить з хати*).

**

IV.

ТЕРЕМ

Оксана галтує в кроснах, рухи в неї ліниві, в'ялі.

Степан (*увіходить і сідає близько Оксани на дзиглику*).
Щось голова болить...

Оксана (*не підводяги огей від шитва*).
Ти пізно встав.

Степан. Та світом же прийшов з тієї бесіди.

Оксана. Було там весело?

Степан. Ей, де там в ката!
По ширості бояться слово мовить...

П'ють, п'ють, поки поп'ються, потім звада...
Оксана. А як же там, Степане, та супліка?

Степан. Та що ж... ніяк... Цар каже: «прочитаєм,
подумаєм»... Чували вже ми тес!

Оксана. Що ж буде?

Степан (*з болісною досадою*). Ой, не знаю!
Не питай!

(*Мовгить. Оксана шиє, потім голка випадає
її з рук.*)

Степан. Хоч би ти щось, Оксано, розказала,
а то так сумно, голова забита
усяким лихом.

Оксана (*в'яло*). Що ж я розкажу?
Нічого я не бачу і не чую,
сиджу собі...

С т е п а н (*трохи роздражнений*).

Ну, робиши же щонебудь?

О к с а н а. Учора вишила червону квітку,
сьогодні синю... Се тобі цікаво?

С т е п а н. Ти так неначе дражнишся зо мною!

О к с а н а (*крізь слізози*).

Ні, далебі, Степане, не дражнюся!

С т е п а н (*придивляється до шитва. Лагідно*).

А що се буде з сеї лиштви, любко?

О к с а н а (*знов безугасно*).

Не знаю, се щось Ганна почала.

С т е п а н. Либонь собі на посаг. Се вже хутко
її весілля.

О к с а н а. Та за місяць ніби.

С т е п а н. От на весіллі трохи погуляєш,
розважишся.

О к с а н а. Ет, знаю ту розвагу!

Частуй та кланяйся: «не обезсудьте»...

а гостійки поза плечима судять:

«Черкашенка, чужачка»...

С т е п а н. Ти вже надто
на те зважаєш.

О к с а н а (*байдуже*). Ні, мені дарма. (*Мовгання*).

С т е п а н. Ти так неначе втомлена сьогодні.

Клопочешся при господарстві може?

О к с а н а. Ні, я не клопочусь, — то все матуся.

Ми з Ганною все шисмо.

С т е п а н. То може
не треба стільки шити?

О к с а н а. Що ж робити?

Насіння я лузати не люблю,

так як Ганнуся. Треба ж десь подіти
і руки ї очі...

С т е п а н .   Бідненька ти в мене.
(Оксана проривається риданням).
Оксано! Що се ти? Та Бог з тобою!
Чи хто тебе образив? Мати? Ганна?
О к с а н а (трохи стишилася).
Вони як рідні... я на їх не скаржусь...
С т е п а н . Так що ж?..
О к с а н а (уриває ридання, з одгаєм).
Степане! Ти хіба ж не бачиш?
Я гину, в'яну, жити так не можу!
(В знесиллі похилиться на кросна).
С т е п а н . Се правда, не ростутъ квітки в темниці...
А я гадав...
(Ходить по хаті в тяжкій задумі, потім спиняється перед Оксаною).
Оксано, заспокойся,
поговорім ладом.
О к с а н а .   Про що, Степане?
С т е п а н . Виходить, я тебе занапастив.
О к с а н а . Ні, я сама...
С т е п а н .   Однаково. Я більше
не хочу заїдати твоєї долі.
Хоч як мені се гірко... я готовий
тебе до батька відпустити.
О к с а н а .   Як?
А ти ж?
С т е п а н . Я тут зостануся. Для мене
немає воріття, ти ж тес знаєш.
О к с а н а (зворушенна).
То се б тебе покинути я мала?
Чи ж я на те стояла під вінцем
і присягу давала?
С т е п а н (гірко). Я, Оксано,
не хан татарський, щоб людей держати

на присязі, мов на шнурку. Ти вільна.
Се тільки я в неволі.

Оксана (*хитає головою*). Ні, Степане.

Степан. Чого ж? Я присягу тобі вертаю...

(Голос йому переривається від турботи).
І я прошу тебе... прости мене...
що я... тебе відмовив від родини...
що я...

Оксана (*обіймає його*). Ні, годі, не кажи!

Не знаєш ти... Ще ж ти мені ні слова,
ні слова не промовив там, у батька,
а вже моя душа була твоею!
Ти думаєш, як я тепер поїду
від тебе геть, то не лишиться тута
моя душа?

Степан. Так що ж робити, люба?

Оксана. Втікаймо всі! Мій батенько поможе
прожити якось, поки ти придбаєш.
Хай їм абицьо, син московським добрам!
Втікаймо на Вкраїну!

Степан. Цар достане
боярина свого скрізь на Вкраїні
та ще й твоїй родині буде лихо.
Не скриємось ніде...

Оксана. Втікаймо в Польщу!
А ні, то на Волощину!

Степан. Що з того?
Зміняємо чужину на чужину...
Приблудами чужі пороги будем
там оббивати... все одно, що й тут.

Оксано. Ні, там вільніше.

Степан. Треба заслужити
чимсь ту сусідську ласку. Чим же більше,
коли не зрадою проти Москви?

Оксана. Так їй і треба!

Степан. Присяга, Оксано,

велике діло. Цар мені не верне
так присяги, як я тобі вернув.

Та ѹ я йому не можу повернути
всього, що я приймав з його руки.

(*Мовгання. Погинає сутеніти. Десь у церкві*
тихо дзвонять).

Оксана. Степане, вже не говорімо більше
про се ніколи.

Степан. Так, не треба, люба...
(*Згодом*). Чому не шиєш?

Оксана. Вже мені не видко.
А ще світити рано.

Степан. Заспівай
щось потихеньку, якщо можеш.

Оксана. Добре.
(*Співає потихеньку*).
«Ой як було хорошенъко, як рід з родом п'є,
вип'є чарку, вип'є другу, та по сестру шле.
«Сеструненько-голубонько»... (*Уриває*).
не можу.

Либонь я одзвичаїлась від співів.
Та ѹ щось на груди важко. (*Кашляє*).
Степан (*стривожений*). Ой, кохана,
чи ти не хвора?

Оксана. Де ж там! То щось так.
(*Увіходять мати ѹ Ганна, за ними слуги*
вносять загортки з покупом. Поклавши пакунки, слуги виходять).

Мати. Добривечір, дітки! Що сидите
так поночі?

Степан. Та дещо розмовляли.

Мати. Не наговоряться все голуб'ятка.

Коли б то Бог судив і Ганні нашій
таке подружжя!

Ганна (*світить тим гасом і розгортас пакунки*).

Подивись, Оксано,
чого ми накупили! (*Оксана підходить*).

Се на шубу,
а се на літники, а се на кичку.

Що, правда, гарне? Ми ж ото пішли
аж до купців заморських.

Оксана (*жваво*). Гарно, гарно!

Та й молодичка з тебе гарна буде!

Ну, й потанцюю в тебе на весіллі!

Нехай уже московки не здивують!

Ганна. От я люблю, як ти така весела,
а то сидить, похнюпившись, аж сумно.

Мати. Та звісно, і чого б таки журитись?

Ви люди молоді... у хаті лад...

Оксана (*підхоплює*). За хатою добро...

Ганна (*не завважаючи іронії*). Авеж, сестричко,
якби ти бачила, що там купців
наїхало! І чом ти не пішла
із нами вкупі?

Оксана. Я дошити хтіла, —
а завтра й я піду по всіх усюдах,
закупимо з тобою всю Москву!
От я собі парчеву кичку справлю!
Степане, можна?

Степан. Чом би ж то не можна?

Оксана (*плеще в долоні й приспівує*).

«Бодай мені такий вік довгий,
Як у мене чоловік добрий»!..

Мати (*втішно всміхається*).

Ну й вигадниця в тебе жінка, синку!

Ганна. А як вона мені співала гарно
весільної! Сестричко, заспівай
тісі, як то косу розплітають.

Оксана. Не хочу, то сумна, ще знов заплачеш.

Я зараз коровайницею буду,
або приданкою — ти тільки слухай:
(Співає дуже голосно, по-сільському).

«Не бійся, матусю, не бійся,
в червоні чобітки обуйся,
щоб твої підківки бряжчали,
щоб наші вороги мовчали!

Гу!»

(Вигукнувши, вискачує на ослін).

Отак приданки скачуть через лавки!

Степан (ловить її й здіймає з ослона).

Ну, ну, Оксано, ти вже щось занадто.

Мати. Та правда, донечко, почує челядь...

Оксана. Овва! так що ж? Боярня гуляє!

Давай, утнем санжарівки, Ганнусю!

Ганна (*сміюгись*). Та я не вмію!

Оксана. Я тебе навчу!

(Крутить Ганну навколо себе, пристівуючи).

«Гуляй, гуляй, господине,
нехай наша журба згине!

Ой чи згине, чи не згине,
гуляй, гуляй, господине!»

Що ж ти, Степане? Помагай співати!

*(Залягається сміхом, що згодом переходить у
кашель. Степан тривожно кидаеться до неї).*

**
*

V.

Степанів садок. Будинок виходить у нього задньою стіною. Видко кратчасті вікна терема і піддашок із сходами. Збоку в садку зроблена повіточка садова, вся в зелені та в квітах: у повітці приладнено великий турецький ослін з подушками. — З терема по сходах надвірних помалу спускаються мати й Оксана. Оксану ведуть попід руки дві служниці — «сennыя девушки». Оксана у просторій широкій хатній сукні, без кички, голова зав'язана на український лад шовковою хусткою. Оксана хвора, очі позападали, але дуже блищать, на щоках хворий рум'янець.

М а т и (*пройшовши вперед до повітки, показує дівчатам на ослін*).

Стут бояриню посадовіть
та й можете вертатись до роботи.

(*Дівгата садовлять Оксану і вертаються в терем*).

М а т и. Що, доненько, тут, правда ж, приdobніше?
вільніше дихати?

О к с а н а. Вільніше?..
(*Схиляється на подушки*).

М а т и. Ляж,
ляж, рибоњко. Заснути, може, хочеш?

Оксана. Так я б заснула... тільки я боюся...

Мати. От, хай Бог милує! Чого боїшся?

Оксана. Та все якесь таке страхіття сниться.

Мати. Ти помолись до Йосипа святого,
то він всі сни перенесе на добре.

Оксана. От відколи я тут, то й сни змінились...

Бувало там, у батенька, все сниться,
що я літаю. Так бувало любо...

А тут не снилось і разу...

Мати.   Бач, любко,
як сниться, що літаєш, то ростеш,
отим воно так замолоду й сниться.

Тепер же ти вже не ростеш...

Оксана.   Та... певне...

Мати (*поправляючи їй подушки*).
Ляж вигіднінько, та засни гарненько.

(Сідає коло неї в ногах).

А я посиджу тута, помолюсь,
щоб Бог тобі послав у сні здоров'я.

(Виймає бурштинові гітки і перебирає їх,
стиха ворушаги устами. Оксана засипляє. —
Степан виходить з долішнього рундука. Мати
киває юному, щоб помалу їшов, не гукав, потім
устає обережно і йде до нього на другий кі-
нець садка, далі від повітки).

Мати (*нишком*).

Ну, що казав той німець? Є надія?

Степан. Що ж, каже: «в Бога все можливо».

Мати. Певне!

Та все ж би й людської снаги докласти
либонь не гріх.

Степан.   Він докладає, мамо.

Він є людина великоучена...

та що ж, коли така тяжка хворoba ?

М а т и. І звідки причепилася напасть?..

Либоń се хтось наврочив на весіллі
Ганнусинім, бо відтоді ѹ заслабла.

С т е п а н. Здається, ще давніше почалося...

М а т и. Хіба? Та ні, вона була здорована.

А от що на весіллі... Ну, та як же
той німець каже? З чого б то воно?
Чи з пристріту? Чи може з переляку?
От горе, тут нема таких бабів,
як там, у нас, — коли б так пошептали.

С т е п а н. Ні, матінко, не помогли б ті шепти.
Така вже слабість.

М а т и. Що ж воно? Як зветься?

С т е п а н. Казав він: «ваша пані занудилася
по ріднім краю — се є такоже слабість».
Сказав мені по-грецьки, як і зветься.

М а т и. Та він то назове на всіх язиках,
а щоб то вигоїти...

С т е п а н. Він казав, —
коли б її повезти на Україну,
то може б ще ѹ одужала.

М а т и. От, синку,
на сей раз німець може ѹ правду каже.
Вона таки нудилася, небога.
Що ж, відомо, завезена далеко...
Не кожне привикає до чужини.
Котре привикне, а котре, то ѹ...

С т е п а н. Мамо,
я попрошу царя, щоб нас пустив
до тестя у гостину — чей же пустить?

М а т и. Та може ѹ пустить — вже війни немас.

С т е п а н. Скажу йому, що маю ще ѹ у Київ
повезти хвору жінку поклонитись
угодникам святым там у печерах,
для ізцілення — невже ж не пустить?

М а т и. Повинен би пустити. Се вже й гріх
людей на богомілля не пускати!

А це, Степанку, ти надумав добре —
поїхати на прощу, помічніше
воно буває над усякі ліки.

(Зітхнувши, поглянула на небо).

Ба, сонечко схиляється на вечір.

Ти б тута розбудив Оксану, синку.

Навзаході недобре спати хворим.

А я піду, зварю майове зілля,
щоб на ніч їй було готове пити.

С т е п а н. Спасибі, що клопочetesя нею.

М а т и. Що ж, синку, завезли чужу дитину,
то треба ж якось їй давати раду.

(Іде в терем. — Степан підходить до Оксани
i стиха үлгує її. Вона прокидаеться).

О к с а н а. Се ти, Степане?.. Бач, мені приснилось,
що місяць ясно-ясно засвітив
у батьковім садочку...

С т е п а н (*удавано веселим голосом*).

Місяць, люба?

Се дивно, бо якраз на тебе сонце!

О к с а н а. Що ж, може там ясніше світить місяць,
ніж тута сонце...

С т е п а н. Не журись, Оксано,
ось хутко знов побачим, як там світить
і сонечко і місяць на Вкраїні.

О к с а н а. Се ж як? Хіба умру? Тоді запевне
душа полине...

С т е п а н. Бог з тобою, люба!
Чи я ж би про таке тобі казав?
Надумав я поїхати з тобою
в гостину до твоїх.

Оксана (*іронігно*). Велике діло,
що ти надумав! Цар думки заверне.

Степан. Цар пустить. Вже ж тепера на Вкраїні
утихомирилося.

Оксана (*гостро*). Як ти кажеш?
Утихомирилось? Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги,
се мир по-твоєму — ота руїна?
Отак і я утихомирююсь хутко
в труні.

Степан. Ти одживеш на Вкраїні.
Москва ж не може заступити сонця,
зв'ялити гаю рідного, зесунти
річок веселих.

Оксана (*понуро, уперто*). Годі, не кажи.
Нікуди я тепера не поїду.

Степан. Чому ж?

Оксана. Не хочу.

Степан. Що се ти, Оксано?
Мені аж дивно! Що се ти говориш?

Оксана (*розпалившись, підводиться*).
А я дивую, ти з яким лицем
збираєшся з'явитись на Вкраїні!
Сидів-сидів у запічку московськім,
поки лилася кров, поки змагання
велося за життя там на Вкраїні, —
тепер, як «втихомирилось», ти ідеш
того ясного сонця заживати,
що не дістали руки загребущі,
та гаєм недопаленим втішатись.
На пожарині хочеш подивитись,
чи там широко розлилися ріки
від сліз та крові?..

С т е п а н .   Ти тепер картасиш...

А як сама колись мені казала,
що ти прийняті можеш тільки руку
від крові чисту?

О к с а н а .   Правда, я казала...

Ми варті одне одного. Боялись
розвиву крові, і татар, і дуби,
і кривоприсяги й шпигів московських,
а тільки не подумали, що буде,
як все утихомириться... Степане,
дай руку!

С т е п а н .   Се навіщо?

О к с а н а .   Ти не хочеш?

С т е п а н . Ні, чом же? (*Дає руку Оксані*).

О к с а н а (*дивиться на свою й Степанову руку*).
От, здається, руки чисті,

проте все мариться, що їх покрила
не кров, а так... немов якась іржа...
як на старих шаблях бувас, знаєш?

(*Пускає його руку і лягає знов. Говорить повільніше, млявіше, з перервами*).

У батенька була така шаблюка...

вони її закинули... ми з братом
знаїшли... в війну побавитись хотіли...
як витягли... до піхви прикипіла...
заржавіла... Отак і ми з тобою...
зрослись, мов шабля з піхвою... навіки...
обос ржаві...

С т е п а н .   Ти, Оксано, вмієш
зарізати словами без ножа.

О к с а н а . Та тільки ж се я вмію, більш нічого.

Щонебудь же і я повинна вміти...
(*Мовгання*).

Як я умру, ти не бери вже вдруге
українки, візьми московку лішче...

С т е п а н . Оксано!

О к с а н а . Всі ми ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться...

С т е п а н (з мукою).

Та пожалій себе ѹ мене хоч трохи!

О к с а н а . Занадто я жаліла... в тім і горе...

Якби я мала сили не жаліти,
то вирвалась би геть з сїї кормиги —
і ти б ослобонився від іржі...

А так, вже чисто: ні собі, ні людям!

С т е п а н . Оксаночко! Поїдем на Вкраїну!

Ну, я тебе прошу! Там батько-мати,
родина, приятелі, там ти з ними
розважишся.

О к с а н а (одвертається). Я ѹ в вічі не насмію
їм глянути...

С т е п а н . Ну, в Київ подамося,
помолимось, нехай нас Бог простить,
нехай тобі здоров'я верне!

О к с а н а . Нашо?

Кому потрібне те мос здоров'я
та ѹ я сама?

С т е п а н . Мені, моя єдина!
Я ж так тебе люблю!

О к с а н а . Тобі здається.
Ти жалуєш мене, але любити...
таки ѹ нема за віщо... Я тепер
така недобра стала, вередлива...

С т е п а н . Ні, ні, моя хороша!

О к с а н а . Я — хороша?
Хоч би ѹ була коли яка краса,
то вже давно вона з обличчя спала...

С т е п а н (гладить її руку, низько похилившись
голову).

Ти шарпаєш себе речами тими.
Не треба стільки говорити...

Оксана. Правда...
Степан. Та ѿ що картатися словами, люба?

Нас доля так уже скарала тяжко,
що певне ѹ Бог простить гріхи.
Хто кров із ран теряв, а ми із серця.
Хто засланий, в тюрму замкнутий був,
а ми несли кайдани невидимі.
Хто мав хвилини щастя в боротьбі,
а нас важка, страшна душила змора,
і нам не вділено було снаги
ту змору подолати...

Оксана (*спокійніше ѿ лагідніше, ніж досі*).
Так, се правда.

Але ніхто сього не зрозуміє,
поки ми живі. Отже треба вмерти.
Ти певне довше проживеш, ніж я, —
до рук тобі свій заповіт віддам я,
а ти його передаси родині
і братчикам, хто живий лишився.

Степан (*з гострою тугою*).
Ой, краще б я тобі таке казав!

Оксана (*підводиться і прихиляє його до себе*).
Ні, любий, ти на світі потрібніший,
тобі ще є про що ѿ про кого дбати.
Борцем не вдався ти, та після бою
подоланим подати пільгу зможеш,
як ти не раз давав... На бойовиську
не всі ж померли, ранених багато...
поможеш їм одужати, то може
колись там... знов зібралися до бою,
вони тебе згадають добрим словом...
а як і ні — не жалуй, що поміг.
(*Сидять який гас мовгки, обнявшись*).

С т е п а н (*підводиться й подає Оксані руку*).
Ходім, я заведу тебе до хати.

Бач, сонечко вже навзаході.

О к с а н а. Ходім.

(*Спираючись на руку Степанову, іде до будинку. Не доходячи рундука, спиняється і обертається, дивлячись на західне сонце, що вже зникає за обрієм*).

Добраніч сонечко! Ідеш на захід...

Ти бачиш Україну — привітай!

27 - 29. IV. 1910.

Михайло Драй-Хмара

БОЯРИНЯ

До останніх часів широке коло читачів мало знати «Бояриню». Критика відгукувалася на неї мляво: ми знаємо тільки одну рецензію на катеринославське видання окремою книжкою 1918 р. Автор її, В. Страшкевич, так характеризує Лесину поему з боку літературного та драматичного: «П'есу написано літературно, в м'яких, лагідних тонах, і вона при читанні утворює настрій; але коли драматичну поему взяти для театру, то у виставі, здається мені, буде почуватися брак сценічного руху»¹).

Коротенькі згадки про «Бояриню» знаходимо у О. К. Дорошкевича²).

М. К. Зеров уважає, що Леся Українка писала свою поему без «спеціальних студій»: «поетка з радістю зверталася до українського життя і майстерно, як легко опановувала ним, як «матеріалом для своїх проблем і завдань». Прекрасним цьому доказом можуть служити протягом кількох днів заімпровізовані тепла й сердечна «Боярня», близкуча і глибока «Лісова пісня»³).

А. Музичка підкреслює момент ностальгії, туги за рідним краєм, що становить одну з головних пружин драматичної поеми: «Мабуть, хвиля сильно пережитої туги підказала їй цю тему, а враження такої туги позволяють їй написати цю драму на

протягі трьох днів і підкresлити діягнозу хвороби: «Ваша пані занудилась по ріднім краю — се є також слабість»... «Коли б її повезти на Вкраїну, то може б ще й одужала»... «Не кожне привикає до чужини... Котре привикне, а котре й ні». Ті слова треба віднести до самої Лесі⁴).

Коротка характеристика «Боярині» є в нашій книжці⁵).

На думку Б. В. Якубського, ця поема стоїть осторонь від інших драматичних поем Лесі Українки. «Можна припустити, — каже він, — що Леся Українка обрала собі цю тему якраз після того, як їй не раз закидали, що ніби вона цурається українських тем. Правда, вона й тут взяла тему історичну, а не з сучасного їй українського життя. Це пояснюється, мабуть, тим, чим пояснюється взагалі відсутність українських сюжетів у драматичній творчості Лесі Українки: відсутністю в неї доброго знайомства з побутовим оточенням України, певним віддаленням її від українського життя з причини хвороби, що або не дозволяла в цьому житті брати участі, або примушувала рвати з рідним оточенням та їхати на далекі курорти»⁶).

В. Василенко в статті «Мотиви творчості Лесі Українки», рівняючи «Бояриню» з іншими драматичними поемами, пише, що «Лесі Українці безперечно більше вдавалися до яскравого відтворення мотиви в сюжетах екзотичних, що давали змоогу оперувати вільно тими поняттями, які виробилися у поетки й які важко було, між іншим і через атмосферу оточення, прикладти на конкретні реалістичні образи її сучасності»⁷).

Оце, здається, й усе, що написано про «Бояриню».

I.

Змістом своїм драматична поема Лесі Українки зв'язана з XVII віком, точніше — з добою Руїни й Петра Дорошенка. Доба ця, як і речник її, чигиринський гетьман, заімпонувала, очевидччи, українській національній інтелігенції новітніх часів, бо ціла низка українських поетів та письменників XIX й початку XX віку присвятили їм свої твори. Частина цих творів має історичний характер, частина ж — психологічний. У творах з психологічним ухилом історичні особи та події відходять на другий план, або становлять історичне тло, що на ньому автор розв'язує ті чи ті психологічні проблеми, які продиктували йому сучасність.

До історичних творів присвячених Руїні і Дорошенкові, належить насамперед Шевченків вірш «Заступила чорна хмара та білу хмару». В цьому вірші Шевченко подає тільки останній момент з життя «старого Дорошенка, запорозького брата», а саме те, як москалі з гетьманом-поповичем узяли його в неволю і як він помер у тій неволі. Дорошенко в Шевченковому вірші змальований як великий друг України, який для неї тільки й живе і плаче гіркими слізами, бачучи, що немає вже сили битися за її кращу долю.

Далі йде «Чорна Рада» П. Куліша, що окремим виданням вийшла р. 1857. Це — хроніка подій 1663 року, що ним починається доба Руїни. До Куліша письменники, відтворюючи цю добу, базувалися головне на піснях, думах та «Істории Руссов». Куліш для свого роману використав і літопис Самовидця, і твори Свідзінського та Грабовського, і нові етнографічні праці. Історичний побут

України в романі освітлено по-новому: автор звернув головну свою увагу не на боротьбу зовнішню, а на боротьбу кляс у самій Україні. Боротьба вілбувається між міщенами та хліборобами, з одного боку, й козацькою старшиною, з другого боку. Но-сії громадських основ у романі — Сомко й Шрам. Кирило Тур — людина без жодних принципів. «Чорна Рада» — перший соціальний роман в українському письменстві. Як і в «Боярині», є в ньому чимало українських пісень.

Добу Руїни відбиває в повісті «Чернігівка» (1881) Микола Костомаров. «Чернігівка» цікава для нас тим, що тут, як і в поемі Лесі Українки, є мотив ностальгії. Впадає в око подібність між безвольністю Ганни й Оксани. Молявка Многопіняжний, так само як і Степан, вислужується, робить кар'єру. Для Ганни Московщина така ж бридка, як і для Оксани, і однаково з них глузують москалі, перекривляючи їхню мову та взиваючи їх «хохлушки». У обох них викликає огиду московське вбрання й московський «поцелуйний обряд». Є в «Чернігівці» згадка й про «супліку» та «дибу», що про них говорить у «Боярині» Леся Українка. В обох творах є спільні слова, що становлять там і там *couleur local* (ботчина, приказ, думний дяк, холоп тощо).

В історичній повісті «Дві долі», друкованій в «Літературно-Науковому Віснику» за 1898 рік (кн. 2-6), Д. Мордовець змальовує постаті Юрася Хмельницького та Івана Сірка. Спільніх рис у Мордовця й Лесі Українки мало.

В історичній драмі Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко», писаний, мабуть, того самого року, що й «Бояриня» (друковано п'есу в

«ЛІНВ» за 1911 рік, кн. 3-5), відтворено Дорошенкову боротьбу за незалежність України й змальовано постати українського гетьмана, як глибоко ідейного національного героя. Не може бути жодного сумніву в тому, що монографія М. Костомарова «Руина», найкраща й найгрунтовніша з усіх, що з'явилися в другій половині XIX століття, заімпонувала нашій письменниці, скерувавши її увагу на добу Руїни взагалі, а на фігуру трагічного героя її, чигиринського гетьмана Петра Дорошенка, зокрема: силу різноманітних історичних фактів, які трапляються в монографії Костомарова, знаходимо і в драмі Старицької-Черняхівської. На «Гетьманові Дорошенкові» легко позначився вплив символізму, про який свідчать постати жінки на початку й постати Матері-Українки наприкінці її. Різниця між дісними людьми в «Гетьманові Дорошенкові» й «Боярині» та, що перші — це історичні особи, а другі — ні. Коли порівняти головних героїнь обох п'ес, то вийде, що Пріся й Оксана — цілком протилежні типи. Друга геройня Старицької-Черняхівської, Галя, більше підходить до Оксани: вона теж бажала б «Україні рятунку». Легенду про Каїна та Авеля, що її розповідає в першій дії «Боярині» Степан, знаходимо і в «Гетьманові Дорошенкові». Спільні для обох п'ес московські слова: соболі, казна, вотчина тощо, які свідчать, очевидчаки, про спільне джерело (Костомаров).

На таку саму тему написав п'есу Василь Пачковський. Звуться вона — «Сонце Руїни» (1911). Як показує назва п'еси, автор її ставиться до Петра Дорошенка з особливим пієтизмом. Для нього — це свита людина, що віддала своє життя за батьківщину. У п'есі чути відгомін месіянізму: «Ми є на-

род покликаний» — каже владика Тукальський. Месіянізм цей, як і всякі духи, привиди та голоси, що їх подибуємо в «Сонці Руїни», Пачовський пересадив, очевидячки, з польського ґрунту, запозичивши їх у З. Красінського та С. Виспянського. Пачовський для свого твору використав народні оповідання про Сірка, легенду про Михайлика, запровадив до нього силу силенну народніх приказок та висловів з українських дум. Можливо, що він дещо брав і з «Чернігівки» М. Костомарова: ми, принаймні, знайшли чотири спільні моменти в обох цих творах. Є в п'єсі Пачовського й згадка за соболі, що за них мова мовиться в «Боярині», є й московські здрібнілі форми на -шка (гетьманюшка, Альошка), що їх находимо в Лесиній поемі (парнішка).

До творів з психологічним ухилом, побудованих на історичному матеріалі, взятому з доби Руїни, належать: драма Карпенка Карого «Гандзя» (1902), «Боярня» Лесі Українки (1910) і трагедія С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла», виставлена вперше р. 1916.

«Гандзю» побудовано на історичному тлі. В основі цієї драми лежить епізод, що про нього мова мовиться у Костомарова («Руина», СПБ-М. 1882, 444-445): як польський полковник Пиво-Запольський викрав у гетьмана Ханенка «пленицу», черкашенку изумительної красоти» і як за це помстився останній. Замість «черкешенки» автор поставив українку Гандзю. Історичного значення цей епізод, звичайно, не має, але на тлі цього епізоду Карпенко-Карий розгорнув на всю широчінь цікаву психологічну проблему переродження жіночої душі й зради національної. Причина цієї внутрішньої, психологічної метаморфози — кохання. Воно ніби

переростає національні межі. Але фактично це не так: Оксана Лесина теж переступила через ці межі, але яка різниця між світоглядами обох цих геройнь! Для простої й невибагливої Гандзі, національне питання майже не існує — для Оксани воно стоїть на першому місці.

В Черкасенковій трагедії розповідається про запорозького велетня Івана Сірка. Але це, власне, не історичний Сірко, а вигадана особа з іменем Сірка, що дуже й дуже скидається на теперішнього українського інтелігента з розколотою надвосі душою. Основне історичне тло Черкасенко взяв, мабуть, у Костомарова. Сіркова філософія полягає в тому, що жупани й інше треба здобувати працею, а не розбоєм.

Ця філософія не збігається з філософією Лесиної Оксани. Скоріше збігається вона з філософією Степана. Це — якесь толстовство, несупротивлення злому, мирний соціалізм. Зате філософія Черкасенкової Оксани цілком відповідає філософії Лесиної Оксани. Черкасенкова Оксана — це національно свідома жінка, яка ладна щохвилини віддати своє життя за щастя батьківщини.

Що ж являє собою «Боярня» Лесі Українки супроти тих творів, що ми оце про них говорили? З першою їх частиною вона не може мати багато спільногого, бо ті твори мають на меті насамперед відтворити історичне минуле України. Проте й тут маємо деякі спільні моменти: 1. доба Петра Дорошенка; 2. українська національна ідея; 3. українська народня пісня; 4. історична термінологія, переважно московська; 5. історичне джерело — Костомаров; 6. мотив ностальгії; 7. подібність між головними героями; 8. московське оточення й мос-

ковські звичаї; 9. легенда про Каїна та Авея. Крім того треба ще звернути увагу й на те, що троє з цих творів («Боярня», «Гетьман Дорошенко» й «Сонце Руїни») написано майже одночасно.

Щодо другої частини творів, які відбивають добу Руїни, то хіба тільки окремі риси їх мають якісь паралелі в Лесиній поемі. Ось їх спільні моменти: 1. доба Петра Дорошенка (у всіх творах); 2. українська національна ідея (у всіх творах, але в Черкасенковій трагедії вона не головна); 3. історичне джерело — Костомаров (у всіх творах). Крім того «Боярню» єднає з Гандзею Карпенка-Карого ще й мотив національної зради. Але твору, який би в цілому скидався на «Боярню» й правив би за її прототипа, серед вищеперечислених немає.

Отже драматична поема Лесі Українки — твір більш-менш самостійний, незалежний. З літературними пам'ятками, що відтворюють добу Руїни, її зв'язують тільки ідеологія та подиночі риси історичного або психологічного характеру.

II.

Як відомо, Леся Українка більшість своїх творів писала на теми екзотичні. Це диктувало тодішній стан українського письменства й ті обставини, серед яких жила й розвивалася поетка. Українське письменство XIX століття, з його вузько-провінціяльним завданням та утилітарно-народницьким напрямом, не задовольняло вже вимог, що їх ставила українська інтелігенція наприкінці XIX століття. Отже, треба було переставляти його на нові рейки. В зв'язку з цим виникає проблема запозичення нових сюжетів і тем з чужоземних літератур. Куліш

і Франко нав'язують стосунки з європейською літературою, даючи цілу низку перекладів та переспівів. У сліди цих письменників іде й Леся Українка. Вона поширює коло сюжетів, беручи їх з історії чужих народів та епох, і виводить нашу провінційну літературу «в люди». Отже, «екзотизм» сюжету в Лесі Українки з'явився по-перше тому, що змінився контингент читачів, які вже більші ставили вимоги до літератури, ніж раніше, а по-друге, тому, що змінилися й функції самої літератури, яка поволі ліквідувала старі засоби художнього відтворення, тематику, сюжетику, мотиви тощо.

Чим же пояснити те, що Леся Українка зійшла з наміченого шляху, удавшись до сюжетів українських? «Боярня», «Лісова пісня», «Приязнь» і «Розмова» — це не все те, що становить «україніку» в Лесиній творчості. В своїй книжці «Леся Українка, життя й творчість» ми вже говорили про те, що Леся збиралася писати цілу низку таких творів, де б фігурували українські типи. Так, напр., вона думала писати про Бондарівну, про Кармелюка, про Красинську-Барзобагату⁸). Це саме недавно ми чули й від О. П. Косач, матері Лесі Українки. Отже, задуми в неї щодо поширення «україніки» були велиki. Чим же пояснити цей нахил до українських сюжетів?

О. П. Косач пояснює його ось як: Лесі Українці не раз закидали її «екзотизм», одірваність від українського історичного й побутового життя, і от вона вирішила спробувати свої сили на українському ґрунті. Таке саме пояснення почули ми й з уст Л. М. Старицької-Черняхівської, яка називала навіть імена тих осіб, що робили закиди Лесі. Очеви-

дячки, в поясненнях О. П. Косач та Л. М. Старицької-Черняхівської є велика доля істини.

Але був, здається, ще один стимул, що скривував думку поетки на українські, національні теми. Це — постійне її перебування поза межами України. Ось як вона сама пояснює появу «Лісової пісні», написаної в Кутаїсі: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними»⁹). Такі настрої трапляються і в листах, писаних з Єгипту того року, коли вона творила «Бояриню». Відбилися вони і в деяких віршах, писаних в Єгипті. Отже, відірваність від українського оточення породжувала ностальгію, тугу за рідним краєм, а ця вже диктувала її українські теми. На думку Л. М. Старицької-Черняхівської, тему «Боярині» навіяно чужим краєм.

Леся Українка розробила в «Боярині» історичну тему тому, що не знала гаразд українського побуту. Таку думку висловили ми колись у своїй розповіді про життя й творчість поетки¹⁰). Думка ця, звичайно, правдива, але не треба забувати, що в деяких творах Леся Українка наш побут відбивала. Для прикладу можна посплатися хоча б на «Лісову пісню», або на оповідання «Приязнь». Очевидчики, у виборі історичних сюжетів відогравали роль ще якісь чинники. Трактуючи такі поняття, як «поневолення народу», «люобов до рідного краю» тощо, Леся Українка свідомо шукала паралелів до цих понять в історичному минулому, бо загальне становище було тоді таке, що не завсіди дозволяло речі звати своїми іменами.

Чому Леся Українка спинила увагу якраз на добі Руїни? У Куліша є один вірш, в якому він лас

руїноманів за те, що вони славлять різанину й насильство своїх предків:

Чого ж ви давню славите Руїну,
столітню по дорогах різанину,
столітній безсуд і тяжке насильство,
гвалт ваших пращурок і люте здирство,
столітнє городів і сіл палання,
столітнє пращурів ясирування?

Здавалося б, що вірші П. Куліша, якого дуже шанувала наша поетка, відведуть її від Руїни, яку той ненавидів і з якої одверто глузував. Але сталося інакше: вона прийшла до Руїни. Чому з усіх наших епох Леся Українка вибрала якраз цю? Бо вона взагалі брала для своїх творів не епохи розквіту й слави, а епохи революцій, кривавих переворотів, страшних катаклізмів неволі, полону тощо. Правда, самої боротьби, отого виру кривавого, що клекотів у серці тодішнього українського життя, поетка не відтворює: вона залишається збоку і тільки прислухається до нього. Це відповідає дійсному станові речей: Леся Українка ніколи не брала участі в боях. Та тих боїв за її часів і не було, як не рахувати дрібних сутичок, що траплялися в Україні за революції 1905 року. Навпаки, їй добре була відома психологія людей, що жили після розгрому, «на руїнах». Вона змалювала те, що бачила й чула.

Хоч Леся Українка й не відтворює в своїй поемі боротьби, що точилася за Руїни, проте вона на неї реагує, виявляючи своє політичне обличчя та свої симпатії до учасників тієї боротьби. Ще яскравіше виявляють до неї свої симпатії Старицька-Черняхівська, Пачовський та інші наші письменники,

що писали про боротьбу Петра Дорошенка за український автономізм та за ідею національного об'єднання. Леся Українка не відстасе від цих письменників і так само, як і вони, ставить Петра Дорошенка, як українського національного героя.

Устами Оксани Леся Українка часто-густо висловлює свої власні почування. З поеми видно, що вона не долюблює старої Московщини. Чому? Бо з трьох історичних ворогів України вона тільки й залишилася. Татари зникли, Польща занепала, а вона зосталася й панує над ними й над Україною. Таке ставлення до Московщини у Лесі Українки легко могло виникнути під впливом Костомарова, який так схарактеризував московську політику щодо України:

«Москва всегда хотела быть централизованной державою, а не федеративною, не такою державою, в которой бы связывалось только единством верховной власти несколько национальностей; такова была, так сказать, исконная традиция Московского государства, и с самого присоединения Малороссии, московские государственные люди домагались теснейшего слияния присоединенного края, покровительствуя тем малороссиянам, которые, из угодливости властям, отзывались с такими видами»¹¹).

Цю саму думку висловлює Костомаров і в своїй славнозвісній статті «Две русских народности», яку, безперечно, знала Леся Українка.

Лесині симпатії до Дорошенка, як до носія української національної ідеї, теж, мабуть, виникли під впливом Костомарова, який зве його «замечательным человеком». «Несомненно, он был искренно предан и постоянно верен идее независимости и

самобітності своєї родини» — пише про Дорошенка славетний український історик. Тому характеристика Дорошенка з боку Костомарова цілком відповідає тому образові козацького гетьмана, що його можна собі здумати, прочитавши драматичну поему Лесі Українки.

Який же висновок можна зробити на підставі сказаного вище? Яке політичне обличчя показала Леся Українка в «Боярині»? «Франко й Леся Українка», — пише В. Коряк, — закінчили той процес створенням *суцільної національної свідомості*, що розпочався за доби промислового капіталізму»¹²⁾. Говорячи словами В. Коряка, можна сказати, що в поемі своїй Леся Українка виявила світогляд *суцільної національної свідомості*.

Герої «Боярині» не є історичні особи: з добою Руїни вони зв'язані постільки, поскільки сама поема зв'язана з нею. Зовсім легко їх можна було б узяти з тієї доби й перенести до будь-якої іншої, хоч би й до нашої. Коли так, то чи не можна вбачати в Оксані й Степанові репрезентантів сучасного життя? Інакше кажучи, чи не перенесла Леся Українка ідей та настроїв, що живили її та її покоління, на постаті минулого України? Ми стоїмо перед питанням, як дешифрувати драматичну поему Лесі Українки, коли дивитися на неї, як на твір алегоричний, що тайт у собі приховані риси сучасного життя. В особі Степана можна вбачати того українського інтелігента кінця XIX та початку ХХ століття, що, втративши почуття національного й одірвавшись од маси, од народу, сам ішов у чуже оточення й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної. В особі Оксани можна вбачати іншого типу інтелігента, того, що довго боровся за принцип на-

ціонального самовизначення, сперечався, протестував, але, попавши в пазурі царату московського чиновництва, не мав уже сили вирватися на волю й конав на чужині.

Леся Українка була якнайщільніше зв'язана з українським національним рухом. Він був для неї потрібний, як свіже повітря для її хворих легенів. Цей рух мав на меті створити окрему національну державність. Але під тиском російського капіталізму й русифікаторської політики царату, в умовах страшного економічного визиску й політично-соціального гніту, цей український національний рух зазнав великої скрути. Через це саме хисткі елементи української дрібнобуржуазної інтелігенції перебігали до російського табору й асимілювалися там, втрачаючи національні прикмети. Частина інтелігенції хиталася між тими, що залишилися твердо стояти на українських позиціях, і тими, що влилися в «общерусское» річище. Вона слов'янофільствувала та народничала з «руськими братами» до якогось часу. Але коли російський капітал поглибив колонізацію й зміцнив русифікацію, то спроби «братьської» угоди й лояльності втратили всякий сенс: захиталися самі основи українського національного життя. Треба було шукати виходу з цього становища. І от вихід знайшли. В чому ж? У вірі в революцію, в ту соціальну катастрофу, яка розтрощить «тюрму народів», російську імперію, її визволить усі уярмлені нації, в тому числі й українську. Леся Українка так само, як і інші її сучасники, орієнтувалися на прийдешню революцію та соціальну катастрофу. Звичайно, ні вона, ні її сучасники не вірили в те, що ця катастрофа змінить у корені й соціальний лад. Революційним шляхом

думали вони прийти до національно-буржуазної концепції самостійної української державності. Тому-то всі вони й були «соціал-демократи». Їм хотілося боротьби, але не в середині України, а поза межами її, такої, яка знищила б російську імперіялістичну буржуазію, але не зачепила б своєї. Правда, були й такі дрібнобуржуазні елементи серед українців, які нездатні були пірвати з старими традиціями. Проти них Леся Українка дуже часто скеровувала свій революційний гнів. Відціля її й конфлікт з оточенням. Цей гнів бринить і в «Боярині», де вона відтворила, з одного боку, ту активну українську інтелігенцію, яка всім своїм еством рвалася до боротьби за суверенітет української державності, і, з другого боку, ту продажну українську інтелігенцію, яка заради «панства великого, лакомства нещасного» зрадила українські традиції й, помосковцившись добровільно впяяглися в чужинецьке ярмо¹³⁾.

III.

В «Боярині» маємо два основні мотиви, щільно переплетені між собою: 1. мотив національної пасивності-зради й 2. мотив ностальгії. Перший з'язаний переважно з особою Степана, другий — з особою Оксани.

З-поміж тих творів української літератури, що відбувають добу Руїни, тільки «Чернігівка» Костомарова має мотив ностальгії, а «Гандзя» Карпенка Карого — мотив національної пасивності-зради. Решта тих творів не має ні першого, ні другого мотиву.

Мотив ностальгії трапляється і в творах, не з'язаних з добою Руїни. Його можна знайти в ба-

гатьох поезіях Т. Шевченка, писаних на засланні. Є він в оповіданні М. Вовчка «Одарка», де селянська дівчина в'яне з туги за рідною стороною. В вірші П. Куліша «До землячки», друкованому р. 1862 в «Основі», маємо цей самий мотив. Навіть більше: з мотивом ностальгії тут, як і в «Боярині», щільно пов'язаний мотив національної зради. Вірш цей, хоч він і не має нічого спільногого з добою Петра Дорошенка, скорше міг би правити за прототип Лесиній поемі, ніж якийсь із тих історичних творів, що характеризують часи Руїни. В цьому вірші автор звертається до якоїсі українки, що

полинула в чужу землю
з рідної Вкраїни,
проміняла рідну сем'ю
на чужу чужину.

Гіркий кінець пророкус поет оцій «пташиці положливій», що поєднала свою долю з долею зрадника:

щемітиме серце вбоге,
що рідну родину
проміняла на зрадливу,
невірну дружину.
Гірка, гірка сердю зрада
дома на Вкраїні,
а ще гірша, а ще тяжча
на чужій чужині.

Обидва мотиви, що про них мова мовилася вище, властиві й творам Лесі Українки, писаним перед «Бояринею». Інколи ці мотиви виступають окремо, поодинці, інколи ж — сукупно, разом. Мотив ностальгії трапляється частіше. Його ми знаходимо в «Надії», одному з найкращих Лесиних

віршів, друкованому в «Зорі» 1887 року. Є він і в вірші «І все таки до тебе думка лине, мій занепащений нещасний краю», друкованому в «Народі» 1895 року. Знову повторюється цей мотив в «Іфігенії в Тавриді» (1898), в тому монологі, що починається словами:

А в серці тільки ти,
единий мій, коханий, рідний краю!

Іфігенія переживає ту саму боротьбу душевну, що й Оксана в «Боярині». Вона рветься до своєї сім'ї, до рідного Аргосу і мусить ради них залишатися на чужині.

Мотив ностальгії подибуємо ще в таких Лесиних віршах — «Весні зимовій» (1898), «Повороті» (1899) й «Димі» (1903). Всі вони з'явилися, як наслідок Лесиних мандрівок у чужі краї.

У вірші «Бранець», писаному р. 1903 в Сан-Ремо, маємо поєднання мотиву національної бездіяльності-зради з мотивом ностальгії. Тут оповідається про бездольного італійського лицаря Габріеля ді Кастельнеро, що нудить світом у французькому полоні, погибаючи на безслав'ї.

В поемі «Одно слово» (1903) є так само обидва мотиви, хоча мотив пасивності не має національного забарвлення: герой поеми гине через те, що не може працювати на громадській ниві.

Мотив національної пасивності-зради можна відчути в поемі «Віла-Посестра» (1898-1911).

Драматичні поеми «У пущі» (1898-1907), «Вавилонський полон» (1903) і «На руїнах» (1904) мають тільки мотив ностальгії. В першій поемі Річард, порвавши стосунки з громадою і опинившись на чужині, починає аналізувати її сумувати за рід-

ним краєм. У другій поемі шкодують за «святынею», за «храмом» левіти.

У діялозі «Три хвилини» (1905) переплітаються обидва мотиви. Логіка подій обернула героя в надмогильний камінь, що лежить на гробі справи й ясної ідеї жірондистів. Туга за рідним краєм підказує йому нові думки, змушує його, кінець-кінцем, повернутися на батьківщину, щоб знову там змагатися й боротися.

В драматичній поемі «Кассандра» (1901-1907) розвинuto мотив національної пасивності. Головна геройня поеми вболіває за рідним краєм, що його спіткала небезпека. З цього боку вона дуже підходить до Оксани, геройні «Боярині», — тільки ж у Оксани переважає раціональне начало, а в Кассандри — іраціональне. Виявляється останнє в якійсь особливій інтуїції, в якомусь передчутті щодо рідного краю та його небезпек, яке випливає з глибокого внутрішнього, психологічного патріотизму. Кассандра завжди бачить і віщує горе, але показать його не вміє, як не вміє й одвернути його. Оце безсилля запобігти лихові, оця пасивність національна і є джерелом Кассандриного трагізму.

У віршах «Вітряна ніч» та «Вісті з півночі», писаних у Єгипті й друкованих р. 1909 в «Рідному краї», знову маємо мотив ностальгії. Вірші ці, як бачимо, з'явилися у світ за рік перед тим, як Леся написала «Бояриню». В них уже помітні ті тужні настрої, що вона їх пізніше перенесла до своєї поеми, яку так само, як і вірші, писала в Єгипті. Це має велике значення, що всі ці літературні твори виникли в одній обстановці.

Мотив пасивності-зради, інколи з відтінком національним, інколи без нього, знаходимо ще в таких Лесиних творах: «Лісова пісня» (1911), «Адвокат Мартіян» (1911), «Камінний господар» (1911-1912) і «Оргія» (1912-1913).

Отже, як мотив національної пасивності-зради, так і мотив ностальгії не становлять у творчості Лесі Українки чогось окремішнього, виняткового, неорганічного. Навпаки, вони якнайщільніше пов'язані з усім комплексом ідей, мотивів і настроїв, властивих нашій письменниці. Обидва ці мотиви розробляла вона на протязі всього свого життя, починаючи від дитячого віршика «Надія» й кінчаючи драматичною поемою «Оргія».

IV

Чи можна після всього того, що ми сказали з приводу «Боярині», говорити про історичні риси її? Адже ми тієї думки, що психологічний елемент у цій поемі покриває історичний. Та й про які історичні риси можна говорити, коли Леся Українка писала свій твір у Єгипті, де, мабуть, не тільки історичних, а ніяких книжок не було в неї, крім хіба Rich'a¹⁴⁾) та біблії, з якими вона не розлучалася ніколи. А як же можна писати про історичні явища чи події, не читавши історичних книжок? Здавалося б, що всі ці закиди мають рацію й що шукати історичних рис в Лесиній поемі недопільно. Проте ці риси є. Спробуймо виявити їх на тлі тієї історичної літератури, з якою, безперечно, ще раніше, до єгипетського періоду, була обізнана Леся Українка. Маємо на увазі насамперед монографії її статті Миколи Костомарова, що в них цей

історик розглядає добу Руїни. Як ми вже знаємо, цими творами користувалася більшість українських письменників, що писали про Дорошенка, Сірка, Юрася Хмельницького тощо.

Дієві особи в «Боярині», як ми вже сказали, вигадані, а не історичні. Може, тільки дехто з них скидається на історичних осіб. Так, напр., в особі Яхненка, того гостя-козака, що привозить Оксані листа від братчиці-товаришки, можна вбачати Дорошенкового тестя Яненка, що в січні 1676 р. справді приїжджав до Москви, як посланець чигиринського гетьмана¹⁵).

З історичних явищ, що відбилися в «Боярині», треба відзначити насамперед церковні братства, в яких брали участь і жінки. З поеми видно, що Оксана є братчиця й що та організація, до якої вона належить, має національно-політичний характер, бо дівчата, члени цього братства, пошивши корогву, таємно посилають її до Чигирина. Про такі церковні, чи «ктиторські» братства розповідає в одній із своїх розвідок О. Єфіменкова. Поруч інших називає вона й сuto жіночі братства (в «Боярині» мова мовиться якраз про дівоче братство), які мали свої корогви й носили їх у процесіях¹⁶) (Оксана ходить у процесії з братчицями й носить корогву). Відзначено в праці Єфіменкової й національно-політичний характер українських церковних братств.

В першій дії «Боярині», Іван, Оксанин брат, закидає Степанові та Степановому батькові, що вони, протесавши свій статок, «понадились на соболі московські». Це відомий в історії московсько-українських взаємин факт, про який дуже

часто говорить у своїх працях Костомаров¹⁷). Згадується про нього в «Байді» П. Куліша, в романі О. Толстого «Князь Серебряний» та в інших творах.

У третій дії «Боярині» гість-козак розповідає Степанові про кривди, що їх чинять московські посілаки українському народові. Ось що про це читаемо у Костомарова: «Обдирательства, взятки, грубое обращение, чем отличались великороссийские люди,— все это появлялось в Малороссии, конечно, с крайнею наглостью, как в покоренной стране, а положение края было не таково, чтобы сборы эти могли производиться удобно, правильно и безобидно»¹⁸). Про ці напасті, про це здирство писали українці в своїх супліках, адресованих на ім'я царя або видатних сановників московського уряду. З такою суплікою приїжджає до Москви й козак-гість у поемі «Боярина» і Степан бере від нього ту супліку, щоб боронити її перед царем. За ці супліки не раз говорить у своїх працях Костомаров¹⁹).

В поемі згадується, що лівобережці накладали з Дорошенком. У Костомарова чистаємо, що лівобережні полковники «послали тайно к Дорошенку, просили его прибыть на левую сторону Днепра и принять гетманскую власть место Бруховецького»²⁰). Дорошенко справді згодом прибув на лівий берег і скинув з гетьманства Бруховецького.

Характеризуючи братовбійну війну в Україні, Степан так каже про Дорошенка:

Тож він татар на поміч приєднав
і платить їм ясирем християнським.

Слова ці відповідають історичним фактам, про які читаемо у Костомарова: «Дорошенко тогда же присягнул перед всеми что будет добывать левобережную Украину, хотя бы пришлось всех тамошних козаков татарам отдать»²¹).

Те місце з «Боярині», де Оксана говорить про сплюндовану Україну, про недопалений гай, про пожарину, де розлилися ріки крові, навіяне, очевидячки, літописом Величка, відповідний уривок з якого наводить у своїй монографії й Костомаров²²).

Вірно віддас в своїй поемі Леся Українка й тодішнього політично-соціального ладу на Московщині, що базувався на доносах, шпигунстві й катуванні людей. Степан у неї дуже обережний: він хоче навіть спалити присланого Оксані від братчиці листа — небезпечно! Говорить вона в своєму творі й про шпигунів московських, що роєм ходять за Яхненком, і про «слово й діло» цареве. Все це ми знайдемо в статті Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях»²³).

Степанова обережність пояснюється тим, що він дуже боїться тортур. «Дибою» він лякає свою дружину. Остання теж бачить скрізь на Московщині тільки палі й канчукі. Докладний опис тортур маємо в історичній монографії Костомарова «Руина», в тому місці, де говориться про катування в страшному московському «хомуті» гетьмана Дем'яна Многогрішного та генерального осавули Матвія Гвінтовки²⁴). Багато оповідає про московські тортури й автор «Істории Русов»²⁵).

Не забула сказати Леся Українка в «Боярині» й за найбільше соціальне зло стародавньої Московщини — рабство. Оксану, що приїхала з України на Московщину, найбільше це вразило: «Скрізь палі, канчукі, холопів продають!» У Костомарова читаємо, що в XVII віці на Московщині «служильые люди» торгували в найганебніший спосіб людьми²⁶).

Відтворила Леся Українка в своїй поемі й моральний образ московського боярина, що, роблячи службову кар'єру, допускався якнайогидніших вчинків. Він — нещирій, лукавий, хитрий, улесливий і жорстокий. Цареві він, власне, не служить, а додогдає як раб. Так робить і Степан, яому доводиться перед царем навіть танцювати гопака. Так роблять усі бояри, і прикладів такого підстилання, такої облесливості можна знайти безліч і в Костомарова, і в багатьох інших істориків. Низький моральний рівень московського боярина виявляється в рабському звичаї цілувати цареві руку. Степан розуміє всю огидність цього акту, але все одно не відмовляється його робити. Цілування царської руки описано в Костомарова в тому місці «Руин», де мова мовиться про те, як цар приймав гетьмана Бруховецького²⁷).

Не зважаючи на свою моральну вбогість, московський боярин погордливо ставиться до всіх інших націй. Не встигла Оксана оговтатися перед нового оточення, як її вже охристили «хохлущею». Вона чула, як про неї презирством говорили: «черкашенка, чужачка». Костомаров у статті «Две русские народности» так говорить про цю рису москалів: «Московские русские считали себя един-

ственным избранным народом в вере, и даже не вполне были расположены к единоверным народам — к грекам и малороссиянам: чуть только что-нибудь было не сходно с их народностью, то заслуживало презрения, считалось ересью; на все не свое они смотрели свысока»²⁸).

Леся Українка відтворює в «Боярині» ѹ московський побут XVII віку, так матеріальний, як і духовий. Московська одежда, як зовнішня примета, насамперед упала в око Оксані ѹ швидко спротивилася їй. Жіночий шарахван, за її словами, був такий бахматий та довгий, як попівська ряса. «Кокошника» вона рівняє з українським підситком. Про бахматість московської одежі, що так не подобалася Оксані, читасмо у Костомарова: «Русские не заботились ни об изяществе формы, ни о вкусе, ни о согласии цветов, лишь бы блестело и пестрело. В их одеждах не было талии: они были мешки»²⁸); в цьому ж творі Костомарова знаходимо ѹ назви того московського вбрання, що про нього мовиться мова в «Боярині».

Чимало відтворює Леся Українка в «Боярині» ѹ московських звичаїв, цілком одмінних від українських. Оксану, напр., дуже вразило те, що в Москві не співають по гаях так, як в Україні. Дає постка ѹ картину московського бенкету, де люди «п'ють, п'ють, поки нап'ються, потім звада». Про бенкети, пиятику та звади пише ѹ Костомаров. У нього ж читасмо ѹ про «поцелуйний обряд», з-за якого посварилася Оксана з Степаном³⁰).

Найкраще ѹ найповніше відтворює Леся Українка побут московських жінок XVII віку. В поемі українську жінку противставлено московській.

Умираючи, Оксана радить Степанові вдруге одружитися з московкою і так аргументує свою пораду:

Всі ми ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться...

Оксану дивувало, що по Москві не можна самій дівчині ходити, що треба тікати до терему, коли йдуть гости, бо жінці, бач, не можна бути поміж чоловіками: вона може тільки виходити до них, щоб почастувати. Говорячи про побут московських жінок, Леся Українка згадує й шлюб. З поеми видно, що Ганна, Оксанина зовиця, не може зустріватися з своїм зарученим. Вона вже так акліматизувалася, що й не уявляє собі, як це може бути інакше. Видно також із поеми, що в Москві одружуються не бачивши — через сваху. Так само, як і Леся Українка, Костомаров протиставляє українську жінку московській: «У козаков женщины пользовались сравнительно большою свободою: жены козаков были их помощницами и даже ходили с ними в походы. У знатных и зажиточных людей Московского Государства женский пол находился взаперти, как в мусулманских гаремах»³¹).

Говорячи про історично-побутові риси в «Боярині», не можна обминути історичної та побутової термінології. Термінологія ця переважно московська. Історична частина її складається з таких слів: беседа, боярин, боярня, воєвода, вотчина, дума, думний дяк, казна, приказ, соболі, стольник, стрілець, холоп, холопка, цар, «черкасские» пісні й черкашенка. Побутова термінологія складається з таких слів: кичка, літник, мамка, парнішка,

«сennые девушки», терем, хохлуша ѹ шарахван. До української історичної термінології належить кілька слів: кармазиновий жупан, кораблик, кунтуш, намітка ѹ шнурівка.

Які ж висновки можна зробити на підставі того, що ми сказали в цьому роздлі? Насамперед той, що з історичних джерел Леся Українка використала в першу чергу Костомарова, якого вона читала ще замолоду, як про це ми довідалися від М. В. Кривинюка. Він Костомарова Леся Українка перейняла його ідеологію, отої войовничий націоналізм, що характеризує майже всі твори українських письменників, що писали про добу Руїни. Тому можна говорити про ідеологічний вплив Костомарова не тільки на Лесю Українку, а на цілу низку письменників, що про них мова мовилася вище. Крім ідеології, наша письменниця запозичила у Костомарова низку історичних фактів та побутових рис. Це здебільшого загальні, які вона взяла з його історичних монографій та статтів, щоб оформити свою драматичну поему. Можливо, що деякі дрібниці Леся Українка запозичила і не в Костомарова, але в цілому твр її написаний безперечно під впливом цього історика. Отже можна сміливо твердити, що Костомаров, з одного боку, дав Лесі Українці ідеологічну основу, а з другого боку — те історично-побутове тло, на якому виткала вона узори своєї поеми.

V

Поруч з історичними джерелами Леся Українка використовувала інколи ѹ літературні. Це видно ѹ з тих прикладів, що ми їх наводили вище. Додаємо ще кілька до них.

В першій дії «Боярині» Степан оповідає серед родинного кола своєї майбутньої дружини біблійну легенду про Каїна та Авеля. Відкіля Леся Українка її взяла? Ми знаємо з слів К. В. Квітки, що вона ніколи майже не розлучалася з біблією. Отже легко можна припустити, що вона використала безпосередньо це джерело. Думку цю підpirає ще й та обставина, що в Лесиних творах є багато всяких мотивів, які вона взяла з біблії. Але поруч з цим треба зазначити, що легенда про Каїна та Авеля часто трапляється і в Кулішевих творах. Так, напр., згадки про неї є в поемі «Великі проводи». Згадується про неї також і в поемі «Грицько Сковорода». Взагалі Куліш кохався в біблійних сюжетах, і можливо, що цю свою закоханість передав і нашій поетці, яка мала його за свого учителя.

В останній дії поеми Степан каже Оксані, що він попросить дозволу у царя пустити її у Київ на прощу. Подорожування до Києва з метою відвідати печери й поклонитися угодникам — це мотив, який часто трапляється в нашій літературі. Так, напр., у Шевченка в поемі «Наймичка» Ганнаходить на прощу до Києва. В Кулішевому романі «Чорна Рада» Черевань з родиною іде до Києва теж на прощу. І багато є ще таких прикладів, але ми їх тут не наводимо. Мотив цей, між іншим, попав і в російську літературу: в оповіданні кн. Шаховського «Маруся малороссийская Сафо» говориться про те, як Маруся, давши обітницю Богові, аж троє днів і ночей висиджує в київських печерах³²). Можливо, що Леся Українка використала одне якесь із українських літературних джерел.

В одному місці поеми Оксана порівнює себе з Степана з іржавою шаблюкою, що прикипіла до піхов. Цей самий образ подибуємо у Лесі Українки в вірші «Товарищі на спомин» (1896) :

Одвага наша — меч, політий кров'ю,
бряжчить у піхвах, ржа його взяла.
Чия рука порушена любов'ю,
той меч із піхви видобуть здола?

Трапляється цей образ і в поезії «Зимова ніч на чужині» (1897), де поетка, звернувшись до Музи, каже:

В заржавілих піхвах меча не воруш.
Знаходимо цей образ і в «Епілозі» (1900), і в інших Лесиних творах.

Отже можна важати, що в «Боярині» Леся Українка повторила образ, який вона дуже любила й якого вживала наприкінці 90-х та на початку 1900-х років..

**
**

Крім літературних, Леся Українка використала для своєї поеми ще й етнографічні джерела. В середині 4 дії наведено таку народню пісню:

Ой, як було хорошенько, як рід з родом п'є,
вип'є чарку, вип'є другу, та по сестру шле.
«Сеструненько-голубонько»...

Наприкінці цієї дії маємо ще три народні пісні: 1. «Бодай мені такий вік довгий, як у мене чоловік добрий»; 2. «Не бійся матусю, не бійся, в червоні чобітки обуйся» (пісня, що її співають приданки), та 3. «Гуляй, гуляй, господине, не хай наша журба згине».

Як ми вже зазначили раніше, народні пісні трапляються майже у всіх літературних творах, що відбивають добу Руїни. Так, напр., у «Чорній Раді» П. Куліша маємо аж 7 українських пісень, не рахуючи тих, що їх подано як епіграфи. Чимало українських пісень є в «Чернігівці» М. Костомарова. В цій бувальщині згадується, між іншим, про одну пісню, де співається про те, як дочка покидала батька й матір, від'їжджаючи в чужий далекий край. Запроваджували народні пісні до своїх творів і ті письменники, що писали про Руїну одночасно з Лесею Українкою, або трохи пізніше від неї. Отже треба вважати, що поетка, вставляючи в «Бояриню» 4 народні пісні, додержувала певної літературної традиції, ідучи тим шляхом, яким ішли її попередники — Куліш та Костомаров.

Михайло Драй-Хмара

ПРИМІТКИ

- 1) Книгарь 1918, ч. 10, 604.
- 2) Підручник історії української літератури. К. 1924, 265, 267 та 271.
- 3) Леся Українка. Твори. К. 1924, т. I, LIV.
- 4) А. Музичка. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. ДВУ. О. 1925, 88.
- 5) М. Драй-Хмара. Леся Українка, життя й творчість. ДВУ. К. 1926, 132-133.
- 6) Леся Українка. Твори, 2 вид. «Книгосп.», К. 1927, т. I, LXXXV.
- 7) Критика. 19 8, ч. 8, 71-72.
- 8) М. Драй-Хмара. Леся Українка, 113.
- 9) Недруковані листи Лесі Українки до матері. Червоний Шлях. 1923, VIII, 241.

- 10) **М. Драй-Хмара.** Леся Українка, 108-109.
 11) **Н. Костомаров.** Руина. СПБ.-М. 1882, 647.
 12) **В. Коряк.** Українська література. Конспект. 1928, 115.
 13) Див. про це у **В. Василенка.** Мотиви творчости Лесі Українки. Критика.. 1928, ч. 8, 80-83.
 14) Dictionnaire des antiquités romaines et grecques par Anthony Rich.
 15) Див. про це у **Костомарова.** Руина. СПБ.-М. 1882.. 499 і далі.
 16) **А. Ефименко.** Южно-русские братства. Южная Русь, т. I, 258.
 17) Див., напр., його “Руину”, 103-104, 108 та інші твори.
 18) **Н. Костомаров.** Руина, 188.
 19) Там само, 188.
 20) Там само, 210.
 21) Там само, 88.
 22) Там само, 654-655.
 23) Собр. соч. **Н. Костомарова.** СПБ. 1906, кн. 8, т. XIX, 105.
 24) **Н. Костомаров.** Руина, 377-379.
 25) История Русов, соч. **Г. Конисского,** М. 1846, 212 та інші..
 26) **Н. Костомаров.** Очерк дом. жизни и нравов вел. нар. в XVI и XVII ст. Собр. соч., СПБ. 1905, кн. 8, т. XIX, 94-95.
 27) **Н. Костомаров.** Руина, 99.
 28) **Н. Костомаров.** Собр. соч. СПБ. 1903, кн. 1, т. 1, 53.
 29) **Н. Костомаров.** Очерк дом. ж. и пр. вел. нар. Собр. соч. СПБ.. 1906, кн. 8, т. XIX, 66.
 30) Там само, XIX, 106-107.
 31) Там само, XIX, 84.
 32) Див. про це у **В. Сиповського.** Україна в російському письменстві. К. 1928, 378.

Катерина Штуль

ОДНОГО ПОПОЛУДНЯ В ГЕЛУАНІ

*Так, се Єгипет... синій намет...
Так, се Вкраїна... Он і садок.*

*Леся Українка
(«Весна в Єгипті»)*

Пополудне добігало до кінця. В нагрітій квітневій тиші город відпочивав. Непорушно дримали кущі мімоз, розпустили теплі мініятюрні долоні своїх ніжних ажурних листків. Фіга пристрасно розставила зубчасті пальці, окутавшись солодким, тягучим запахом, який п'янив олеандри, що сонно намагались тримати важкі китиці набряклого квіту. В непорушному гарячому повітрі ліниво розвісив банан блідо-зелені розтрілані погонища, а мрійник тамарикс ніжно тулив свої пухкі щоки до шорсткого піdnіжжя пальми, яка витягнула свою струнку шию геть поза зелень городу, до прозорої бані неба. Вона там так і застигла, напружено вдивляючись сухими вахлярами очей поза Ніль, у пустиню, де серед золотого піску рябіла великою цяткою таємниця Саккара.¹

Мешканці вілли «Контіненталь» також відпочивали, кожний на свій спосіб. Красуня Ніла, якої щоки останньо почали наливатись блідим ру-

¹⁾ Саккара — окремий тип піраміди, яка збудована у формі сходів. Стоїть близько Гелуану.

мянцем, вигідно вмістившись на веранді, писала листи, описуючи всоте красу Гелуану. Мар-вич, київський промисловець, пішов на довший прохід до японського парку, — йому ж треба багато ходити, щоб скинути зайві кілограми ваги. Наймолодший гімназист, Микола, подався в дальшу прогульку аж на берег Нілу. Решта пансіонерів, менше здорові, набиралися ваги, дрімаючи по кімнатах.

Леся відпочивала сама в шезлонгі, разом із нагрітим городом. Настрій у неї був чудовий, бо нога не докучала, а про ліву руку й забула, тільки п'янкий запах саду лоскотав горло, нагадуючи, що воно ще не зовсім здорове, та що вона його втомила, забагато говорячи до своїх учнів на лекції німецької мови. Але ж вони у неї різного віку й учили їх нелегко. Тому й доводиться багато говорити.

У неї ж також повно листів до відписування, але вона це зробить пізніше, коли вечірня прохідла загляне в теплий сад. А тепер повітря налягло ватяним плащем і не дає навіть читати. Справді приємно, ствердивши, що нічого не болить, лежати безрушно та дати волю своїм думкам.

— А думки мої все тugoю летять до моого Краю. Жодна краса світу не затре мені моєї України. От — гляну на небо. Прозоре воно тут, бездонне, без жодного натяку й на найменшу хмаринку. Тільки теплим леготом тримтить нагріте повітря. Але ж яке воно інше у нас на Волині. Це ж щойно кінець квітня. І в Колодяжному щойно зійшов сніг. Земля парує сильним вогким запахом перегнилого листя, а вітер-пустун жене по сві-

жо вимальваній блакиті неба отари білих кудлатих хмар. Перемішує їх, зганяє докупи, то знову розриває на кусники та з радісним весняним свистом жене за ще голий, та вже бруньками набряклив ліс.

— Не забути мені запаху нашого чорнозему. Не зачарує мене цей золотистий красунь — Єгипет. Не розвіс мої туги за Краєм, хоч він мені дуже близький. Єгипет мені майже рідний і нагадує мені мою Україну. Бідні босі діти, як і в нас, безжурно пустують на запорошеній дорозі. А вже Сайд та Мухамед цілком як київські — Петро та Юра. Тільки що чорні та кучеряві. Хороші хлопчата, за дрібні послуги хоч пару копійок зароблять. І все веселі та до жарту готові. А як гляну на дівчат — бідні вони, босі, заслонені, а вогняні очі так і іскряться, повні радості та сміху. І Колодяжне стане перед очима — як з поля повертаються дівчата та як затягнуть «Ой, угорі пшениченька, а вдолині овес», а «гей» ще довго бренить у веєрнім повітрі, хоч пісня вже давно урвалась.

— Так, ми співаємо, а вони сміються. Але ж раби — і вони, і ми. Так, «ми раби, немає гірших в світі, носимо кайдани й спимо під ними спокійні». Це ж не над Дніпровою колискою остання з Гатор² проказала: «З заздрощів вічну неволю судили боги твоїм дітям». Ні, це не нам. І ми мусимо скинути з себе тавро раба, позбутися психіки невільника, щоб стати вільним, як інші. І не може бути для нас жодного компромісу, бо ж і ворог наш його не знає.

— Чи ж не влучно М. Костомаров писав: «Москва всегда хотела быть централезованною

²⁾ Гатори — старогіпетські богині долі.

державою, а не федеративною».³ І тому всі зусилля моого Степана, служити вірно цареві й цим помагати Україні — цілком марні, без значення.

— Дорогий Костомаров! Аж тепер він мені придається, коли надумала писати мою «Боярню». Як тепер пам'ятаю: «Русские не заботились ни об изяществе формы, ни о вкусе, ни согласии цветов лишь бы блестело и пестрело. В их одеждах не было талии: они были мешки...»⁴

— Бідна моя Оксаночко, боярине, доведеться тобі обміняти красну вишивану сорочку на шарахван...

Аж сумно, як це я його надіну?

Їй важко звикнути до чужих звичаїв... «У казаков, женщины пользовались сравнительно большою свободою: а тут женский пол находился взаперти...»⁵ Осоружні ці рабські звичаї...

Уклонишся, боярин поцілувє

Тебе в уста...

— Степане, що ти кажеш?

Мене бояри цілувати мають?..

Степане, хіба ж не бачиш?

Я гину, в'яну, жити так не можу!

— Се правда, не ростуть квіти
в темниці...

А я гадав.

3) Москва завжди хотіла бути державою централізованою, а не федеративною.

4) Москалі не турбувались ні красою форми, ні смаком, ні гармонією кольорів, аби — аби було блискуче та пестре. В їх одягах не було талії, це були просто мішки.

5) У козаків жінки користувалися відносно великою свободою: а тут жіноча стать перебувала під замком (як у магометан).

**
*

Саїд і Мухамед якраз скінчили працю в кухні. Првда, Саїд був уже самостійний, він чистив черевики й мав свою вірну клієнтулю. Але він не цурався жодної роботи й часто кінчав свій день разом з Мухамедом у кухні «Континенталю». Вільні вже аж до вечора, рішили заскочити в город, щоб побачитись з Миколою, чи поговорити з більвою панею.

Дивна та пані, що аж з-за Чорного моря сюди приїхала з країни, де падає сніг. Саїд, що знає так добре чужинців, все каже: — Як русівський, чи рижий, то конче з країни, де сніг падає. Тяжко собі уявити той сніг, як і Чорне море... Справді дивна наша пані: у неї таке бліде прозоре обличчя та попелясто ясне волосся. А очі блакитні — сумні, сумні. Шкода її дуже, бо вона хвора. Вона так важко ходить і рука її завжди в рукавичці — також хвора. Вона приїхала сюди, бо вірити, що наш безсмертний Ра⁶ її любить та поверне їй силу. Ми також хочемо, щоб вона була здорована, бо вона добра, вона нам як маті.

— Пригадуєш, Саїде, Микола нам оповідав, як вона мало не побила грубого пана за те, що він нас впійв вином? Добра вона, що й казати.

Дитячі босі ноги, після холодної долівки, приемно відчули тепло нагрітої доріжки.

— От, дивись, Саїде. Вона тут, але що це? — Потягнув свого товариша цупко за рукав. — Вона така бліда ї у неї відкриті, нерухомі очі? Мо-

---

⁶⁾ Ра — сонце, що його єгипетська мітологія вважала богом життя.

же вона вмерла? — перелякано застукало мале серце.

— О, ні. Вона живе. Дивись, Мухамеде, її уста ворушаться. Вона напевно молиться до Ра, щоб дав їй силу. Не заважаймо їй, прийдемо до неї завтра зранку. Миколи тут також не видно, він видно пішов аж до Нілу, ходім йому назустріч.

**
*

— П'янкі паоощі розігрітого городу цілком запаморочили мене. Треба вирватися з цієї летаргії, встати та піти нагору і — писати, писати. Я ж бачу всю драму. От Оксана, з туги за Красм, смертельно хвора...

Ваша пані занудилась
По ріднім краю — се є так же слабість...
Коли б її повезти на Вкраїну,
То може б ще й одужала.

Але для того, хто пішов шляхом раба, нема повороту.

А я дивую, ти з яким лицем
Збираєшся з'явитись на Вкраїні!
Сидів у запічку московськім,
Поки лилася кров, поки змагання
Велося за життя там, на Вкраїні...

— Ларисо Петрівно, Ларисо Петрівна! — рознеслось з веранди. — Чай готовий, просимо до товариства.

— От добре, це Ніла кличе. Хоч-не-хоч, а треба встати. І, сильно спершись правою рукою на палицю, Леся з трудом піднялась із шезльонгу.

— Але на чай я не піду, хай вибачать. Попрошу принести нагору. Втомилася я... від думан-

ня, від віршів, що повінню заливають мене. Шкода, що кімнати всі нагорі, мені ж так важко йти по сходах. Але я відживу відразу, як тільки перо торкнеться до паперу. Боярня моя зачорніє віршем.

Гостро заскрипів пісок доріжки під втомленим, нерівним кроком Лесі. Перелякане мімоза затулила в кулачки ніжні долоні своїх ажурних листків. Висока пальма ще вище витягнула струнку шию, щоб краще слідкувати за Ра, який старечими руками стягав вітрила зі свого човна, готовучись до останньої подорожі дня, до заходу...

Гелуан

Микола Глобенко

ЛЕСЯ УКРАЇНКА*)

Три чверті століття минає відтоді, як народилася *Лариса Косаг*, відома нашому народові як *Леся Українка*... Шевченко, радіючи виступові в літературі Марка Вовчка — Марії Вілінської-Маркович, назвав її своєю донею і кротким пророком. Ще більше право, безперечно, на це мала б *Лариса Косач*...

Так, вона була справжня дочка Шевченка, але... ніяк не «кроткий пророк». Доля цієї духовної дочки Шевченка і великої спадкосмиці його великої спадщини була трагічна. З дитинства тяжко хвора, вона, лише безперстанку лікуючись, могла підтримувати свої сили. Лише гаряче сонце Криму, Єгипту, Закавказзя могло дати їй життя. Нині до місяців, до тижнів простежено крок по кроці її життєвий шлях. Це був безмірно тяжкий шлях людини, завжди свідомої того, як близько стоять коло неї смерть...

І як же прекрасно, як героїчно вона зневажала цю смерть! І як героїчно перетворила вона ці, здавалось би, будні безнадійно хворої людини на високий подвиг, на вогонь творчості. Жила, щоб творити. Виношувала задум, іноді кілька літ, не давала їйому передчасно вилитися на папері.

Потім настав момент, коли вона горіла, згоряла буквально — за кілька днів з'являвся дивний своюю силою твір. А вона, породивши його, безси-

*) Стаття написана в 1946 р. Зберігає свою актуальність, тому містимо її без змін.

ла, безконечно стомлена, виснажена, часто гарячуючи ще, цілком за її висловом в одному листі, “zusammengeklappt”, бралася до нового задуму. З цього складалося життя. Відомий факт: в останній час перед смертю, коли їй усе гіршало, коли боротися з туберкульозою вже не вистачало сил, вона співава волинські й подільські пісні, яких знала безліч, щоб слова і мелодію міг записати і врятувати від забуття її чоловік, відомий етнограф Климентій Квітка.

Отже не будемо говорити про зовнішні факти життя. Воно в творчості.

Творчість нашої найгероїчнішої з українок характеризує нечувано мужній дух у слабому тілі. Подвижниця, що, перемагаючи муку, перетворила письменницьку працю на справжнє горіння, ставила високі, незмірно високі вимоги до себе і до оточення. Сама вона ці вимоги виконала, відкриваючи нові шляхи українській літературі, надихаючи суспільство новим, живим, бойовим духом. Оточення, за винятком одиниць, її по справжньому не зрозуміло і не оцінило.

Оцінка приходить пізніше. Таке трапляється часто. Анрі Бейль (Стендалль) сто років тому обіцяв, що його оцінять лише в 20 столітті.

Шевченка не зрозуміли багато із сучасників, як Куліш і Костомаров. Не зрозумів його і видатний знавець нашого художнього слова — Драгоманов. Леся Українка, творчість якої зв'язують із впливами брата її матері Драгоманова, швидко перерісши ці впливи, зрозуміла Шевченка *цілком*.

I, відкриваючи нову епоху, епоху модерну, вона більше, ніж будь-хто, виявила себе гідною дочкою Шевченка.

Час, коли виступила Леся Українка в нашій літературі, характеризувався певною кризою.

Хвиля романтизму з захопленням збиралням пісень і народних переказів, хвиля, що принесла діяльність кирило-методіївців, історичний роман Куліша, твори Стороженка, не кажучи вже про харківський гурток романтиків, — спала. На протилежних кінцях України доспівували свої пісні останні романтики Воробкевич і Щоголів.

Велетень Шевченко, давши підсумок усього попереднього, став дороговказом у майбутнє. За небагатьма винятками, — як на це справедливо вказав *Іван Франко* в статті про Старицького, — іти дорогою Шевченка для українських поетів пошевченківської доби — означало його зовні переспівувати. Більшість не знаходила «свого голосу», як не знаходила і того високого патосу, яким горів пророк національної революції.

Навпаки — ідейний рівень знизився... А з ним знизився і рівень мистецький.

Писали раз-у-раз, що «праця єдина з неволі нас вирве», що

«вчена громада — мугучая рать;
Як стануть у лаву такі вояки,
То більш порятують, аніж козаки...»

(В. Мова. Козачий кістяк)

Під впливом поширеного в той час погляду про *єдино спасений шлях* у союзі з російськими революціонерами дехто з глибокого переконання, як П. Грабовський або Манжура, О. Кониський лихим словом згадували Січ-мати, гетьманів і козаччину.

Поезія ставала безперспективною, пересічною, нудною. Запанував шаблон: або переспівування

фолклорної пісні, яке замінило глибоке творче перевтілення народної поезії у Шевченка, або, що гірше, наслідування понурої, безрадісної музи епігонів московського поета Некрасова.

Зрозуміло, що в цій атмосфері не могла знайти належного визнання глибока оригінальна, нова в своєму несподіваному звертанні до найглибших глибин душі індивідуума, до старої мудrosti тисячоліть — поезія пізніших збірників Франка («Зів'яле листя», «Із днів журби», «Мій Ізмарагд»).

Безперечно новий і важливий крок був у ці часи зроблений в ділянці прози. В 70-их роках народилася на Україні реалістична проза. Франко творчою манерою певний час стоять близько до модного Золя і старішого Фрайтага. Левицький, свідомо відштовхуючись від уславлених російських прозаїків і драматургів, — представників *гужого духу*, — береться до створення образів українців з різних верств суспільства. Він mrіє про гіантську галерею постатей, як у Бальзака чи Золя.

Але з ряду причин ці задуми не могли бути у нас реалізовані. Та й на Заході під кінець століття настає *криза реалізму*. Через плаский натурализм накреслюється дорога до *імпресіонізму*, до модернізму, неоромантизму чи, як часто воліють говорити, символізму. До натуралізму сходить в багатьох речах Левицький, Мирний, з нього починає як прозаїк Аг. Кримський. Мало плідну форму тенденційного роману, що надовго прищепився в той час в Росії, плекають Кониський і Грінченко.

Надходить момент зламу. Це помітно було і в нашій драматургії. Коли читася мемуари славетних засновників нового українського театру, від-

чуваєш, що наприкінці 19 в. етнографічно-побутові п'єси, як і історичні мелодрами, вибагливого діяча театру та і глядача з високими вимогами задоволення вже не могли.

Література українська від літератур сусідніх народів відставала. Потрібний був новий крок, потрібне було зрушення. Із старих діячів на це на важився найміцніший, хто скаржився завжди на брак мужнього слова у сучасників, — Франко.

Наддніпрянщина, Наддністрянщина і Буковина висунули майже одночасно плеяду молодих прозаїків, що твердо стали на новий шлях. Імена Коцюбинського, Стефаника, Черемшини, Кобилянської, Хоткевича, Мартовича — зв'язані з модернізмом. На півдорозі від старого до нового залишились поети Олесь, Вороний, Чупринка і частково галицькі «молодомузці»...

Цілком виняткову, неповторну роль в творенні української модерної поезії судилося відіграти Лесі Українці.

Виступивши спершу із збірками ліричної поезії («На крилах пісень», 1892, «Думи і мрії», 1899, і «Відгуки», 1902), вона відразу знайшла те справді оригінальне, відмінне саме своюю силою, перейняте глибоко національним духом слово, яке змусило Франка назвати молоду поетесу «єдиним мужчиною» в тодішній українській літературі.

Це було горде, чарівне своєю свіжістю і рішучістю слово... Воно справді різнилося від солодкавого трафарету більшості Лесиних сучасників. *Правда*, — хога б гірка, — *насамперед!* А друге — рішучість не йти второваними шляхами, властивість простувати лінією *найбільшого опору*, що лишилася

на все життя. Шукання важких тем, оригінальне їх трактування. Приміром, поетеса звертається до Данте. Традиційне поєднання образів, як відомо, це — Данте і Beatrіче. Але Лесю Українку не цікавить Beatrіче. Їй дорожчий спогад про дружину «вигнанця фльорентійського», — жінку з забутим ім'ям, що була мовчазним, але вірним помічником великого поета в його тяжкім житті. Суворий подвиг без вінця за нього — приваблює поетку.

І так в інших речах: не Ізольда Злотокоса, а Білорука; не апостол Петро чи Іван — а Юда; не Гелена, а Кассандра; не мученики, що надихненно вмирали, викликаючи повагу, а адвокат Мартіян, який непомітно, все офірувавши і всіма зневажуваний, робитиме скромну, але велику справу. Не герой бучної мелодрами з минулого життя України, а «Боярін» що задихується в моральній атмосфері Московщини.

Вона іде *відразу проти тегії*, вносячи нове слово і роблячи його крицею, збросю, мечем двосічним.

Слово, моя ти єдина зброя,
Ми не повинні загинуть обоє,
Може в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів...

Замість прекраснодушного, але монотонного нарікання на долю, одноманітного оспіування селянських злиднів, безсилих сліз і абстрактних закликів до праці, у Лесі Українки зазвучала тверда непримиренність, безкомпромісівість.

Вона називає речі своїми іменами, гірко картаючи тих «паралітиків з близкучими очима», що обмежуються на наріканні і нидінні.

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе відкрите в нас тюремним ключарям.
Не нам, обідраним невільникам, казати
Речення гордес: мій дім — мій храм!

З граничною різкістю вона, дивлячись лиху в очі, говорить про найболючіше:

Народ наш, мов дитя, сліпес зроду,
Ніколи світа сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх проводирів отдав...

І при безмежній любові до того народу вона не побоїться порівняти його з феллахами і паріями, а половинчастий протест інтелігенції для неї «голоси несміливі, слабкії — квіління немовлят»...

Отже, боротьба... Слово — для боротьби! Фантазія поетична має навчити її —

Як світ новий з старого збудувати?
Як научить байдужих почувати?
Як розбудити розум, що заснув?
Як час вернуть, що марно проминав...

В ідеалі — образ «Грішниці», що гине за святу для неї справу. Смерть не страшна — бо прийде перемога. В ідеалі — лицар, що, смертельно поранений у бою, не знімає панцира, щоб той дужче стягав його і не дав зійти кров'ю передчасно. Спершу перемогти, а тоді загинути!

Мотив смерти з'являється часто. Але смерть однієї людини — це лише момент у великім процесі життя. Приречена на передчасну загибель поетка до неї ставиться з мудрим спокоєм:

Дивлюся я на смерть натури і благання
Я посилаю доленці своїй,
Щоб і мені дала кінець такий,
Щоб я була спокійна в час конання.
Ніхто щоб не почув тоді моого ридання,
Та й по мені не можуть слізози лить.
Сама в собі я буду жаль носить.
О доленько, сповни мое бажання!

Не знайшли читачі в тих ліричних поезіях багато представлених мотивів кохання. Десь в певний момент з'являються виразні натяки на тяжку втрату, що вносять дещо похмуріший, суворіший колорит в особистому життю присвячені поезії.

Не це головне в ліриці Лесі Українки. Любов до рідної землі, безмежна туга за нею при спогадах про Україну і в прекрасній Генуї, і над Чорним морем, і в гарячому Єгипті. Гіркий, палючий сором за поневолення.

І ще продиктована безмежною любов'ю *ненависть до тих, кого ненавидіти* треба. А понад усе сталева певність, що рабству прийде край.

Без надії сподіваюся — ляйтмотив її лірики. Герой поеми, Роберт Брюс, пройнятій відчаем після чергової поразки, сидячи в злиденній хатині, бачить, як знову снує своє павутиння павук, коли вітер те павутиння розриває. І це дає йому прозріння. Він ще раз збирає однодумців і іде в бій. Перемагає, бо вірити в свою справу.

Так, не знаходячи належного розуміння серед сучасників, що відставали ідейно від неї, Лариса Косач уперто в нових і нових образах ставить перед

ними ті ж вігні, а разом із тим такі злободенні, пекугі для України питання.

Коли прийшла пора творчої дозріlosti, вона остаточно знаходить себе в жанрі драматичної поеми.

Сюжети для драматичних поэм Леся Українка бере з різних епох, з історії різних народів.

Біблія дає сюжети для драматичних поэм: «Самсон», «На руїнах», «Вавилонський полон», «В дому роботи...», «Йоганна жінка Хусова», «Одержима», «На полі крові».

З добою *переісного християнства*, переслідувань неофітів зв'язані: «У катакомбах», «Руфін і Прісцілла», «Адвокат Мартіян».

Класична *антигність* надихає такі речі, як «Кассандра», «Орфеєве чудо», «Оргія».

Західне і східне середньовіччя постає перед нами в «Магомет і Айше», «Осінній казці», «Камінному господарі», тоді як відгомін революції 17 і 18 ст.чується в «У пущі» і «Три хвилини».

Нарешті, «Боярня» представляє трагедію в українській сім'ї 17 в., а «Лісова пісня» створена на матеріалах народної словесності українського Полісся.

Виховані на етнографізмі, в кращім разі на побутовому реалізмі, сучасники намагалися якось пояснювати — іноді, що нині здається трагікомічним, «виправдуючи» Лесю Українку, — чому вона, перейшовши до жанру драматичної поеми, виводила своїх героїв не в українській одежі і не в українськім оточенні.

Сьогодні, коли ми пережили модерністичні течії, пережили символізм і неокласицизм, коли не

викликає сумніву дальший ріст нашої літератури як літератури європейської, питання це здається анахронізмом.

Чому українець Шевченко написав поеми «Марія» і «Неофіти», а другий українець Франко — «Мойсей»? Чому німець Гете писав «Іфігенію» і «Тассо», а британець Байрон «Дон Жуана» або «Каїна»? Чому сучасник Лариси Косач російський поет-символіст Блок писав «Хрест і троянда», бельгійський модерніст Метерлінк «Пелеас і Мелісандра», або «Синю птицю», а британець Вайлд «Саломею»?

Очевидно, шукання Лесею Українкою образів і сюжетів у світовій скарбниці було доказом того, що *наша література дозрівала*, виходила остаточно за межі літератури провінціяльної.

Від реалізму, цілком в дусі передових модерністичних шукань того часу, Леся Українка переходить до трактування в мистецьких образах основних філософських, моральних проблем, які можуть хвилювати людину; питання життя і смерті, боротьби чи покори, волі і незалежності, любові і ненависті, свободи творчості і ряд інших завжди зв'язані з основною для неї і для всього нашого народу проблемою — бути чи не бути самостійній Україні, іти до волі чи скніти в ярмі?

Гострі, болючі питання розв'язус не народолюб Радюк чи Серпокрил або Калинович, породжений певним прошарком інтелігенції, в певний момент недавнього для автора минулого або сучасності — герой, що несе розв'язання (а іноді лише поставлення) проблеми, введений автором тут в умовну, підкреслено літературну обставину, він, а за ним драматигна боротьба ідей, ніби навмисне аб-

страгуються від скороминущої сучасності. І такий спосіб творчості є цілком рівноправний із реалістичним.

Як відомо, в основі драматичного твору лежить боротьба. У Лесі Українки борються не стільки герої, скільки ідеї. Тому її твори є твори філософічні. Замість зовнішньої боротьби, — розвивається думка, ідея в глибоко філософському спорі, і філософія ця не спокійно споглядална, а насичена палкою пристрастю. Новим кроком в модернізмі (чи символізмі, неоромантизмі) є глибина, багатоплянованість образів. І досі з непорозуміння говорять про символізм там, де є насправді лише алегорія, як, наприклад, у Олеся. Образи Лесі Українки не є просто масками чи алегоріями, щоб прикрити з цензурних або яких інших міркувань певну істину, певну мораль: вони далеко глибші, дають підставу і досі сперечатися про питання, поставлені ними 1) взагалі і 2) в системі зв'язків із тодішньою українською дійсністю.

Так, скажім, в п'єсі «У пущі» поставлена взагалі проблема творчості, проблема волі індивідуальности мистця. А одночасно можна думати, що в творі дается відповідь на дразливе в умовах тодішньої української дійсності питання — чи має право мистець творити так, як підказує йому геній, чи повинен своєю творчістю служити певним громадським гаслам?

В «Оргії», що горить ненавистю до гнобителя-чужоземця, трагедія Антея і Неріси розкривається і витлумачується легше. Перегукується з сучасністю виразніше, являючи гострий протест проти поневолення України, засуджуючи тих, хто поніс своє мистецтво на втіху ворогові.

Але низка поем досі є об'єктом літературних спорів. Скільки, наприклад, дискусій викликає найгостріше поставлена проблема самопожертви і геройзму в драмі «Адвокат Мартіян»! Або як складно поставлена проблема *влади і волі*, громадського обов'язку і особистих чеснот в «Камінному господарі», де Лариса Косач цілком по-новому інтерпретувала сюжет про непереможного спокусника жіночих сердець Дон-Жуана, який за триста з чимсь років заполонив і десятки письменників з різних літератур світу, що раз-у-раз до нього поверталися.

Характеристичне для нашої поетки є те, що вона при всій пристрасті, з якою обстоює істину, — в драматичній боротьбі ідей дає своєму героєві — антиподові, противникові ввести в дію всі свої аргументи. Ця сміливість, при не досить глибокому продумуванні твору, може часом злякати. Наш ворог розгортає ніби таку людську, таку непідкупну ширу аргументацію, наприклад, в «На полі крові», яку дозволити їйому можна лише при наявності найглибшого проникнення в людську душу і при найтвердішому переконанні в *своїй* правді.

Леся Українка безперечно являє собою одну з вершин в українській літературі. Як і кожного майже велетня мистецтва слова її важко категорично віднести цілком до того чи іншого стилю: реалістичні оповідання, романтизм і класичні мотиви, що становлять її набуток, дають підставу говорити про дуже складні впливи її на пізніших творців.

Без неї не повним був розвиток українського модернізму, а без модернізму важко уявити собі як досягнення неоромантичної та неorealістичної про-

зи ХХ віку, так і наш символізм, неокласицизм, неоромантичну драму М. Куліша і багато явищ, без яких не було б українського ренесансу ХХ віку.

Найновішій українській літературі, новому відродженню після великої національної революції суспільству Леся Українка передала свою творчість як продовження ідейної спадщини Тараса Шевченка.

Гаряча, безмежна любов до народу і батьківщини в'яжується у них обох із *безмежною ненавистю* до гнобителя. Ця ненависть кипить у поезії Шевченка і нею ж горить усія творчість Лесі Українки. Не раз говорилося про афористичність поезії Лесі Українки. Згадаймо, які афоризми — заповіти лишила вона нам. Це заклик до діяльної, активної любові до рідного краю, яка накладає *обов'язок ненавидіти*:

Що ж — тільки той ненависті не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!
Боротись до кінця, без пощади —
Не ми уб'єм, то нас вони уб'ють!

Гнів Лесі Українки такий близький непримиренності, палкого гніву Шевченка —

Убий — не здамся!

«*Що сльози там, де навіть крові мало?* — тут ідеться про ту саму відданість справі, яка Шевченка спонукала гостро виступати проти тепленькоГО ставлення до поневоленої батьківщини.

Як і Шевченко, Леся Українка, коли треба, ламаючи звичні на той час поняття, втілювала свої ідеї в образи, поглядно далекі від української дійсності.

Автор «Марії» і «Неофітів», автор наслідувань псальмів і пророків може перший надхнув Лесю Українку на звертання до античності та первісного християнства.

Подібно до автора «Гайдамаків» і «Подражання Осії», поетка бачить перед собою *страшні катасрофи*, якими назнаменоване народження майбутнього світу. «Fiat nox», «Кассандра» — це передчууття великого гніву, що впаде на землю. Яке це далеке від солодких утопій народників і яке близьке суворим, мужнім духом до Шевченка.

А поряд із цим ніжне чисто Шевченківське проникання в душу народу, проймання народною поезією. Не дарма Леся Українка майже ціле життя носить спогад про шепоті рідних лісів, незадовго до смерти втілюючи його в незрівняну «Лісову пісню».

Але над усім — Шевченків порив до волі, за цілковиту свободу, за право творити *своє життя*. Дерзання, ім'я якому *прометеїзм*, — це стихія Лесі Українки.

Як Шевченко, вона безмежно вірить у *здійснення мрії*, в переможний час *визволення*, сучасницею якого їй не судилося бути.

Для нашого покоління спадщина непримиреної Українки є священною скарбницею. І сьогодні, згадуючи Ларису Косач, повторимо слідом за одним з її героїв: —

Благословенне слово, що гартує!

Іван Дзюба

ТА, ЩО ПИЛЬНУВАЛА ВАТРИ

(До 50-ї річниці з дня смерті Лесі Українки)*

I

*«Тяжке то слово: «Я можу все витримати»,
але нехай хтось скаже його собі так, як і ще
хтось казав у подібних обставинах, а потім
хай розмахне крилами і злетить угору, куди
не тільки ведмеді не заходять, а навіть орли
не залітають, може, там трошки холодно і са-
мотно буде спогатку, але, може, там зустрінущ-
тися й інші гірські подорожні і розпалять усі
вкупі ватру велику і будуть з неї іскри на всю
Україну».*

(З листа до О. Кобилянської від
15 серпня 1901 р.)

Речники панівних станів і панівних націй схильні обґрутувати свої права посідання — посиленням на різнопідні, але однаково каверзні історичні неминучості (котрі є в суті лише «аморальне виправдування факту», якщо вжити вираз М. П. Драгоманова). Оборонці ж станів і націй упосліджених, позбавлені такого вигідного привілею, часто-густо змушені діяти без благословення «історії» і тому покликаються через її голову до своєї кляси, до свого народу, до людського серця й людської

совісти, до того вічного революціонера-духа, що тіло рве до бою... Покликаються словом, Великим Словом, у якому біль і волю життя, згусток енергії і духу. Тимто їм властива віра в безмежну творчу силу Слова, тимто їм близькі могутні образи пророків та месій, котрі потугою слова вели за собою племена й народи. «Якби ти знов, як много важить слово...» А Тарас Шевченко не вагався своїм словом кинути виклик усій многопудовості мітів про «історичні неминучості» — мітів хитрих і розтлінних. Вони, ці «неминучості» вели до одного —

... заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила...

Але — «не вмирає душа наша», живе ще «Слово»
— і —

Може викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло, —
І в тяжкі упруги...
Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої слези,
Мої щирі слези.
Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне.
І вицідять сукровату
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Переродити цілу націю, змінити її історичну долю — чи не фантастично-звитяжне поривання, чи не месіянська ідея, що перекидає всі загорожі «здорового глузду» й історичних приписів?

Для Лесі Українки слово важило не менше. Вона хотіла перелити в нього потугу морського валу, вогненність блискавки, гостроту і незламність криці. Бо тому слову випадала титанічна робота національного відродження.

На руїні Єрусалиму пророчиця Тірца упевнила зневірених: «Живий наш Бог і ми живі»; втішала пригнічених ганьбою рабства: «Хто раб? Хто подоланий? Тільки той, хто самохіть несе ярмо неволі»; будила оспаших і лінівих; тривожила соцість збайдужілих: «невже не встанеш ти з сїї неслави? Від сорому не підведеш чоло?», а крім зневірених, розбитих, оспаших — скільки ще було таких, хто призвичайвся до невидимого ярма настільки, що вже не помічав його і лише щиро дивувався або й гнівався, коли йому про нього нагадували:

Старий

Я не ношу ярма, я сплю та й годі.

Tirça

А що ж є гірше над таке ярмо?
Носив ярмо залізне Єремія
і думав, що воно найгірше в світі,
але якби пророк твій сон побачив, —
камінний сон байдужого раба, —
його ярмо здалось би легше пуху
проти твоїх кайданів невидимих.

До тих же, кому ярмо навіть подобалося, бо в ньому певніше ходити і за це висівками годують, — до тих уже не промовлялося, — шукалося «живішого мерця»:

Гей, хто живий на сім побоювиську?

Коли в Тірци питалися, навіщо вона тривожить, — адже цим тільки рани розтрояють, — коли ремствували, для чого будить, — адже хто прокінеться, побачить навколо морок і безнадію, — вона впевняла:

— Для праці! для поради! для життя! —
І кликала чутися хазяями на своїй, хай і попустощений, землі, господарити на ній, працювати, будувати нову оселю натомість зруйнованої, щоб не просити у ворога притулку, палити багаття нове натомість розкиданого, щоб ворог не просив погрітися до себе («не скаже ворог, я тебе вдягаю»); годувати й ростити дітей...

Воїнові, якийчувся вже непорібним з своїм мечем, не бачивши голосної війни, а тільки полон Вавилонський:

Куди ж тепер той меч?!

Руїні непотрібна оборона, —
вона відказувала:

Розкуй меча на рало. Час настав.
Потрібна оборона і руїни.
Бо прийде ворог і розоре землю,
насіє збіжжя і збере жнива,
і буде хлібом люд сей годувати,
і вдруге завоює Палестину,
вже без меча, самим блискучим ралом.
Бо скажуть вголос сироти й вдовиці:
благословенний той, хто хліб дає!
Лежачим краю рідного немає.
Чий хліб і праця — того і земля.
Тож вавилонською назвуть сю землю.

А ті руїни, що он там чорніють,
стоятимуть вже на чужій землі.
Кого тоді болітиме та рана,
що звалася колись Єрусалимом?

Це грізне застереження звучало по-новому, і воно свідчило про те, що наскільки Леся була прозірливішою від багатьох своїх сучасників, котрі ще мислили пережитими козацькофільськими категоріями; як глибоко осмислювала вона особливості нової доби і як здатна була відповісти на її виклик.

«Одне з найважливіших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою?» Одних жалів, сліз, нарікань на долю тут замало, ними історії не поправиш і ворогів не вблагасиш. І навіть питомий український «сором», очевидно, тут не багато поможе, бо його українці чують ще від часів Шевченка, а спасення душі досі не запобігли («Не так тії вороги...»). У відповідь Леся дає патетичну програму позитивної, творчої, будівничої національної роботи, розвою національного життя рідного народу па своїй — адже власній — землі, щоб цю, покищо «нашу, не свою» (Т. Шевченко) землю зробити таки своею:

Чого блукати нам? Чого шукати?
Чи се ж не та земля, що здобували
для нас батьки свою кров'ю й потом!

Устань, Ізраїлю! Зори плугами
се бойовисько, не давай ні кроку
землі обітованої. Посій
понад границями пшеницю добру,
відгородись житами від пустині.
Склади каміння все у підмурівки,

щоб не сказали люди: тут руїна;
щоб мовили: колись тут стане дім.

Душа моя вже бачить ту будову
і знає серце, як її назвати:
в новім Єрусалимі храм новий!

Отже — повнота і активність національного життя, многосторонність та інтенсивність національної культурної творчості, — ось що має врятувати Україну, забезпечити їй свою землю й свою оселю, своє національне обличчя, щоб вона була повік собою і собою збагачувала світ, своїм все новим і новим духом і серед нового і все нового людства. А як багато вона може дати світові — про це промовляють не тільки її нетлінні здобутки минулих героїчних діб, а й теперішні осягнення за неймовірно тяжких і згубних умов. Лесина думка звертається до однієї з сторін рідної культури — до сучасної літератури, до однієї її галузки — буковинської... Федькович, Кобилянська, Стефаник...

«Невольно является мысль: если многочисленное население захолустной провинции, поставленной в невигодные условия для развития литературы, могло дать за короткое время своего национального пробуждения три сильных таланта и обратить на себя внимание даже совершенно посторонней критики (немецкої — І. Д.), то какими творческими силами должен обладать народ, к которому принадлежит это маленькое племя и как розвернулись бы эти силы при лучших условиях. Нам кажется, что как бы кто не относился к этнографическим и историческим теориям касающимся малорусской национальности, но если ему интересно видеть жизнь малорусской нации в широком

изображении и всестороннем освещении, то он должен пожелать этому народу или племени, языку или «наречию» богатой и правильно развивающейся литературы» («Марорусские писатели на Буковине»).

Але далеко не всім було «интересно видеть» життя української нації, розквіт її культури, далеко не всі бажали їй «правильного розвития», особливо, коли побачили, яка це велика сила росте.

II

«Від нового пана маємо добре дарунки: «Оставьте бессмысленные мечтания!» От вам і «весь сказ». Так, так, помаленьку рухається колесо прогреса» (з листа до М. І. Павлика від 14 лютого 1895 р.).

У новому Вавилоні — «всепобеждающей» російській імперії — вміли розтлівати душу уярмлених народів. Кого гіпнотизували «історичною місією» Росії та її богоданих поводирів-монархів; кого притлумлювали солідними науковими аргументами про історичну неминучість і прогресивність їхнього перетворення імперію та про «бессмысленность» визвольних «мечтаний»; а кого і вводили в оману фарисейською народолюбною фразеологією, невисипуцим шіклуванням про благоденствіє народів.

«Усякий територіальний грабіж», — писав Ф. Енгельс, — усяке насильство, усяке гноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом «просвіти», «лібералізму», «визволення народів».

Як усякий деспотичний режим, російський монархізм створив свою продуману, послідовну і

всепроникаючу ідеологію, до послуг якої була широка і добре направлена пропагандистська машина.

А з другого боку це доповнювалося повною відсутністю громадськості, публічності, або, словами Лесі Українки, «прилюдності»: «В нас все робиться в герметично забитих скриньках, — чуєш якийсь гук, а не знаєш, до чого він» (з листа до М. П. Драгоманова від 23 червня 1892 р.). Всякі реальні проблеми, всякі живі поривання, всякі голоси протесту або ж губилися в мороці мовчання, або заглушувалися гуркотом офіційальної фразеології, і герої вмирали «з хусткою в роті» (О. Герцен), нечутні народові.

Це надавало національній трагедії особливо моторошного характеру, який Леся Українка відчула і відтворила як ніхто інший.

Народ наш, мов дитя сліпес зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в vogонь і в воду,
Катам своїх поводарів oddав.

(«Товарищи на спомин»)

Нав'язана ворогами потаємність, неприлюдність боротьби, її глуха жорстокість і безслідність — ось що мутило Лесю і чим вона постійно марилася, що стало одним із незникомих мотивів усієї її поезії.

Була війна страшна і незвичайна...

• • • • •
Без гасел бойових, без гучної музики,
Без грімких вистрілів, без ясних корогов

• • • • •
У темряві густій ніхто не бачив,
як блискала й щербилася ясна зброя,

як падав і конав один з борців,
як ворог загрібав його у темну яму,
не раз іще живого. («Грішниця»)

Там без упину лютує страшна, невсипуща війна,
Люди там гинуть у тяжкому лютому бою,
Кров там не ллється, панує там смерть потайна.

(«Північні думи»)

Такий характер «війни» породжував складну політичну й філософсько-етичну проблематику, в яку Леся заглибилася, зокрема в своїй трагічній і мужній драмі «Адвокат Мартіян». А хто зна, як тяжко звучить оце моління і як воно вистраждане: «Пошли нам, Боже, *гесних* ворогів» («Хвилина розпачу»). Як мало просилося і як це багато було б! Або ще з листа на Галичину: «Що у нас інтелігенція мало знає народ, се ще не так дивно, бо у нас прилюдності жадної нема, а в Вас і преса, і віча, і відозви — «хто має вуха слухати, хай слуха». Коли б у нас третя частина тієї прилюдності, що у Вас, то я певна, що знайшлось би одразу в сто разів більше людей тямузих, ніж у Вас тепер» (до М. І. Павлика, від 17 серпня 1893 р.).

А поки що «тямузих» людей було мало, на-
багато менше, ніж їх потребувала робота, та й ті
не завжди гарно трималися... Давався взнаки брак
загальноусвідомлених традицій національного жит-
тя, високі громадські норми не стали побутом...
Скільки було «соромного прибігання» під чужу
егіду і «обкидання болотом своїх недавніх товари-
шів, як годиться тільки непомнящим родства» (з
листу до М. І. Павлика від 2 березня 1899 р.), —
а ще скільки навколо було ворожості, упередже-
ності, нерозуміння — і небажання зрозуміти —

навіть серед громадянства опозиційного до урядової політики, так званого «ліберального» і прогресивного. Про одне з своїх вражень від людей, безнадійно нечутливих до національних потреб інших народів і тупе упередження проти їхніх змагань, Леся писала:

«Добре бути такою натурою як моя «товаришка», їй всього 20 літ, але вона вже вложила собі певні категоричні мірки і рамки і вірить в них без критики... Напр., у неї в голові неможливий сумбур «областних вопросов», вона зовсім не в стані розрізнати поняття «шовінізм і національне самопізнання», «автономія і сепаратизм», «політична солідарність і централізм», «гірше всього, що вона не розуміє цього раз на завжди і що такий незламний гвіздок, є, здається, в головах більшості росіян з «центральних губерній». Коли цього гвіздука навіть автор «Alliance» (Бакунін — І. Д.) часто не міг зломити, то куди вже мені!...» (з листа до О. П. Косач, від 30 серпня 1897 р.).

III

«А що вже мені такий стан речей обрид! По-моему так: або жити, або вже вмирати, аби тільки не третмтіти та не скніти отак ціле життя» (з листа до М. І. Павлика від 24 серпня 1891 р.).

Оточ утворювалося зачароване коло. Щоб здійснити оту величну програму національно-культурної творчости, до якої кликала Тірца-Леся Українка, потрібні були люди, свідомі діячі і свідомо діюча маса: «перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її «мозок», — аби не було

так, що є над чим робити, та нема кому» («Не так тії вороги...»); треба було знайти дорогу до робітництва (пізніше, в передмові до книжечки «Хто з чого живе» Леся радо писала: «По всіх державах робітники закладають громади, гурти і товариства... вже й українці починають ворушитись — воно ж таки й час! — ...вже пристають до спілки з іншими товариствами, як рівний з рівним, вільний з вільним, не перевертаючись на чужонародний стрій, та й не ворогуючи з робітниками інших народів»).

Але ж для того, щоб здобути національні сили, щоб охопити маси, — еже потрібен був наявний високий рівень національно-культурної роботи. Звідки ж йому взятися, коли бракус саме працівників.

...Однією з улюблених думок М. Драгоманова, котрого Леся не без підстав уважала певний час своїм навчителем, була думка про те, що всяке цивілізоване суспільство, хоч би яким воно здавалося зіпсутим, пригніченим і безнадійним, — завжди має ту перевагу перед суспільством варварським, що в ньому ніколи не припиняється процес політичного і морального самоусвідомлення, поки є в ньому хоч одна свідома людина. І ця найменша іскорка свідомості завжди готова запліднити ціле вогнище. Подібна думка була глибоко близька й Лесі:

Загинув би напевно люд нещасний,
Якби погасла та маленька іскра
Любови братньої, що поміж людьми
У деяких серцях горіла тихо.
Але та іскра тліла, не вгасала,
А розгорілася багаттям ясним
І освітила темну темноту.

(«Коли втомлюся я...»)

...«Гірські подорожні...» Вони не переводилися на Вкраїні і їхня «ватра велика» не вгасала. Але, мабуть, завеликий і густий морок був, щоб його враз розігнати вогнищем із високости. І коли поетка ремствуvalа:

Єрусалим мав свого Єремію,
що голосив серед поля;
чом же свого Єремії не має
наша зруйнована воля?
Полум'ям вічним наш жах всім нащадкам
Дантове пекло палає,
пекло страшніше горить в нашім краю,—
чом же в нас Данте немає? —

тут говорить не тільки її «максималізм» щодо рідної культури, не тільки потреба великих речників — вона, власне, знала, що був і Єремія (до речі, свою поезію «Єреміє, зловісний пророче...» Леся не випадково читала в 1900 р. на Шевченкові роковини в Тарту), але ж і Єремія може залишитися «волаючим» у пустині без відгуку» (лист до матері від 20 грудня 1911 р.), а в іншому, ранішому листі до матері ж, від 24 листопада 1904 р., певно, згадавши гірку Шевченкову скаргу на байдужість земляків: «...Неначе й не було мене», — Леся писала про те глухе мовчання, яким часто відповідали на її подвижницьку працю. «...Що ж, поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором» — коли люди змалілі в рідній стороні («Пророк»).

Одному з тих, хто хотів бути почутим «в отчизні своїй і серед родини своєї» — М. П. Драгоманову — Леся писала:

«А ще б нічого, якби на світі було тільки багато лихих людей, а то ще є багато добрих та

дурних — затовчених, то то мені найгірше, ні, ще є гірша річ — се, як хто умисне з себе дурня робить, як той гоголівський голова, що глухого удає, аби не чути того, чого не хочеться. Страх багато таких голів на Україні у нас, і мені навіть гірко читати, як Ви стараєтесь, аби вони Вас почули, то не такі люди, аби їх чим пройняти, вони, здається мені, так зашкарлубли у своїх шкарапулупниках, що до їх уже «голос чоловічий» не доходить. Утішаюся тільки тим, що той голос, не добившись шкарапулупників, натрапить на кого такого, кому ще вуха не позаростали, а тільки мало людського слова чули, то й не привикли до того» (лист до М. П. Драгоманова від 16 липня 1891 р.).

Так наставало велике завдання: призвичайти отих «непривиклих» — до «людського слова», щоб до них доходив «голос чоловічий», — тобто пробуджувати і плекати національне почуття й свідомість пригніченої і затурканої, національно-непримітної маси, — і тоді вже оті «ватри великі» високолетніх «гірських подорожніх» стануть для неї не просто красивими надземними вогнями, котрі здатні викликати слізози захоплення, але в житті ні до чого не зобов'язують, — а повновладною провідною зорою, від якої не одвести зору.

Щоб досягти цього, потрібна була, крім всеохоплюючої і нещадної національної самокритики, яка є необхідною передумовою всякого серйозного руху і якої так багато в Лесі (коли з цього пункту оглянути її поезію, драматургію, публіцистику, листування, — побачимо, яку широку й інтенсивну атаку вона вела на всілякого роду національний опортунізм, лояльність, безхребетництво, пристосовництво, плавання, обмеженість, «шкарапулуп-

ництво», загумінковість, хуторянську «поетичність» і сентиментальність, вузькозорість, лінивство, «азія́тщину» і т. п.) — потрібна була така ж всеохоплююча, наполеглива й чітка систематична культурно-виховна й політично-та науково-освітня робота серед усіх верств населення, особливо ж серед трудящого народу. Цьому Леся надавала величезної ваги протягом усього свого життя, поклала на це багато сил і праці.

«Робітники біля нашої літератури красної ще є», — писала вона в «Листі до товаришів», — «робітників же, що ретельно працюють біля нашої волі, що зробили сю працю завданням свого життя» — дуже й дуже мало. Тому вона старалася запізнати хоча б тих, які були, і допомогти їх об'єднати певною системою в роботі.

В одному з листів (від 23 червня 1893 р.) так інформує М. П. Драгоманова:

«...Деякі працюють на господарці, деякі на педагогії, єсть навіть такі, що і на релігії (таких найменше), мало єсть таких, що провадять культурну роботу в народу безпосередньо, а не через книжку, та все ж єсть і такі. Усе те крапля в морі, та все ж, може і ся крапля камінь точить». Далі в цьому ж листі скарга: «Більшість молодих інтелігентних людей сидить по великих містах, учиться і «виробляє собі світогляд» у безконечних спорах на російський лад (до білого світу, з криком до сліз), може, вони коли вивчаться, може, вироблять врешті той світогляд, та тільки се довга справа ...».

Леся ж прагнула практичної роботи, безпосередньої просвіти народу, хоч би як це було кло-пітно й тяжко на перших порах.

«Читати самостійно чогось поважнішого наші люди не дуже то люблять, бо взагалі страх мало звикли до самостійного читання, та й мало між ними добре читаючих, страх як мало. Є багато таких, що по три по чотири роки до школи ходили, проте читати ледве-ледве тямлять, а жінки і зовсім не вміють читати, ні одна, і вчитись не хотять. «Пощо нам тес?» Проте слухати, як хтось читає, жінки більш охочі, ніж чоловіки...»

Читаемо більш белетристику, бо добрих науково-популярних книжок у мене дуже мало, та й взагалі їх у нас мало. Найбільш мені приходилось завважати брак книжок по історії, своїй і чужій, а їх би читали напевне, тільки треба знати як писати... Дуже тяжко писати книжки для дітей, позбавлених навіть початкової просвіти, як от наші. Але я думаю, що наші люди з натури дуже розумні, бо їх навіть наші волинські школи не можуть дурнями зробити, а вже, здається, для цього не мало прикладається роботи» (з листа до М. П. Драгоманова від 15 жовтня 1892 р.).

Не випадково підkreślено як велику прикрість брак популярних книжок з історії — адже знання й усвідомлення рідної історії є основа національного самопізнання й самосвідомості, а царизм усе робив для того, щоб український народ був цього позбавлений. Отже, сюди й треба скривати свої зусилля.

«Плеяда (літературний гурток, до якого належала Леся — І. Д.) тепер сильно воспрянула духом і числом, збирається досить правильно... вибраний у нас ще виділ (до якого і я маю честь бути вибраною), що мусить займатися редактуванням брошурок для народу. Ми уложили програму кни-

жечок по історії і розібрали вже деяі «точки програми», — я взяла Хмельниччину, Славинський — київський княжий період від Володимира, Людя — Галицьке княжество» (з листа до М. П. Косача від 30 листопада 1893 р.).

Турбувало Лесю і питання, як збагатити «нашу убогу наукову літературу» (лист до матері від 10 листопада 1897 р.) бодай перекладами спершу, як внести в кола української інтелігенції широку європейську просвіченість, бо тільки така інтелігенція могла піднести рівень культурного життя:

«Ta все тепер поміж нашою молодою громадкою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італіянської мови, аби могли читати чужу літературу. Се мене дуже тішить, а то недавно мені приходилося з тимим самими людьми, що тепер учатъ чужі мови, змагатися за те, чи варто учитись чужій мові при такій чудовій літературі, як російська. Я надіюся, що, може, як більше знатимуть українці чужу літературу, то, може, згине з нашої літератури отой невдалий ділетантизм, що так тепер панує в ній» (з листа до М. П. Драгоманова від 17 березня 1891 р.).

Цей останній мотив, досить частий в її міркуваннях, пов'язаний із справді грандіозним пляном перекладання на українську мову кращих творів усіх світових літератур. Один перелік включених Лесею до цього пляну авторів зайняв би цілу сторінку! І хоч бачила Леся, як важко це все подужати, але ж — без кожного з «сих авторів наша література буде аж надто неповна» (з листа до М. П. Косача від 26-28 листопада 1889 р.); а народ український повинен був мати все багатство світо-

вої культури — рідною мовою. З цієї програми, розрахованої на десятиліття, не все було здійснене — головне через «незалежні обставини» — але ж багато що й робилося!

Широке піднесення національно-культурної роботи серед українського народу лякало його ворогів, та й деяких «друзів». Один із останніх, відомий П. Струве, автор сакраментальної формули: «Капіталізм говорит по-русски» («прогресивний» перифраз прісносущого: «Оставьте бессмысленные мечтания!»), перелякано волав:

«...Перед нами ни более ни мнее как огромный, поистине титанический замысел раздвоения русской культуры на всем ее протяжении от букваря до «Общей патологии» и «Кристаллографии», от народной песни до переводов из Овидия, Гете, Верлена или Верхарна».

Безпосередню Лесину відповідь на цю анти-українську вихватку (їх було невпрогорт, але ця особливо знаменна, бо йшла від «прогресивного» на той час діяча), знайдемо в листі до Ф. Петруненка (від липня 1911 р.):

«...може Ви могли б запитати відомих Вам поетів... чи нема у їх друкованих і недрукованих перекладів з Верлена і Верхарна... може б схотіли зладити вкуні зо мною (а коли мене не хотять, то можна й без ммене) книжку перекладів з сих двох поетів. Чому я про се так дбаю, зрозумісте, коли прочитаєте в I кн. «Русской мысли» за сей рік в статті Струве «На разные темы» уступ-відповідь М. Жаботинському. Ця стаття цікава між іншим не тільки для М. Жаботинського. Із неї випливає конечність такого видання, про яке оце пишу. Се бу-

де значить більше, ніж усяка публіцистична полеміка».

Так твердо і послідовно боронила Леся гідність свого народу, так невтомно і невисипушо розорювала перелоги й обробляла культурну ниву. А скільки доводилося витрачати сили й часу на чорну, малу, «нікому, навіть мені самій, — як скаржилася Леся Франкові, — невидну працю», — але хто б же її зробив інший, коли «тімущих людей» було так мало?! Отож доводилося не раз відмовлятися від високих літературних задумів і пориваннів, «скручувати голови» своїм літературним «дітям», — ставати *infantile*s (дітовбивцею) — це була справжня трагедія великої особистості, яку пережила не одна Леся, а й Франко, й Лисенко, й інші діячі української культури. І її відгуки зринають і в багатьох Лесиних художніх творах, і в листах, особливо ж у драматичному листі до І. Франка від 14 січня 1903 року. Але всі болі, і сумніви, і втому пересилювало категоричне і владне: «мусиши».

Я знала те, що будуть сліззи, мука,
багато праці, марної, дрібної
невидної і часто, дуже часто
даремне вжитої. Не тільки надгороди
за все те я не жду, а ледве-ледве
від власного картання захищаюсь
і ледве стримую докори свого серця
за те, завинила без вини...

...Я думала: я знала се, я знала,
мовчи, душе, спини свій стогін, серце,
так мусить бути...

Це не добровільне, а значить непозбутне, внутрішнє «мусише», найвищий імператив совісти, що рухало і Франком, і Лисенком, і Лесею Українкою, і Грінченком... І те, що часом називалося «марною працею», було насправді їхнім щоденним подвіжництвом, котре одне тільки і давало таку широчину і точність бачення народного життя, таку пережитість і перейнятість ідеалами, таку мужність і волю змагання, що можна було зробити дівізом — геройчний максималізм душі, який представлявся «історичним неминучостям». «Мені морально неможливо призвати політичну прірву (історичну, як казав Куліш) за прірву реальну, і поки я не скинуся спогаду про абсолютно ісвільну Україну, я не можу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулася при гірших умовах» (з листа до М. І. Павлика від 10 квітня 1903 р.); тільки це щоденне подвіжництво давало таке органічне відчуття національних потреб, без якого не було б бентежної Лесиної поезії та її мудрих, суворих драм — цього згустку високолетного духу; тільки воно зичило здібність і силу, щоб, зйшовши на найстрімкіші висоти цивілізації, не ослабнути, як Жірондист у «Трьох хвилинах», від «гірської хвороби» «ідей абстрактних», а залишитися повносилим і цілеспрямованим «гірським подорожнім», що розпалює «ватру велику на всю Україну», гартувати на тім вогні слова, котрі «колись повстануть цілим дужим військом одважних месників за нашу долю», — і тільки воно давало право на святе сподівання:

«І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи, і не загинув, то він сильний».

---

^{*)} Стаття була написана 1963 року, але в умовах, коли розпочинався черговий наступ на представників прогресивної української культури в УРСР, не була в тому часі опублікована. Стаття поширювалася в Україні шляхом “Самвидаву”, звідки один примірник потрапив за кордон. Передруковуємо статтю без будь-яких змін. (Прим. ред.)

Богдан Маргук

СЛОВО, ЩО ПАЛАЄ...

Коли 1923 року став Михайло Грушевський видавати свою «Історію української літератури», то на початку першого тому цієї великої праці вмістив присвяту: «Українському народові показати себе таким же сильнимм в ділі, яким показав у слові!».

Ця присвята, сьогодні так само актуальна, як і в 1923 році, містить в собі кілька важливих істин, які виходять із глибокого розуміння невід'ємної суті українського історичного — суспільного і культурного — розвитку і тонкого відчування і знання українського національного характеру.

Тому що ці істини — може випадково, а може закономірно й неминуче — можна однаково простежити в строго науковому мисленні Михайла Грушевського, як і в літературній творчості Лесі Українки, зупинимо на них свою увагу.

Вивчення історичного шляху України незаперечно стверджує, що в галузі духовній українці мають не менше досягнень ніж будь-яка інша високорозвинена сучасна або історична нація. Суттєва різниця між нами та більшістю цих щасливіших націй полягає в тім, що ми, українці, як ціла нація, власне, ніколи не мали той необхідний творчий спокій і внутрішню впевненість, без яких май-

же немислимі визрівання великих духовних цінностей, що лише в таких відповідних умовах можуть поволі перетворюватися в дійсно великі і тривалі досягнення національної культури, а таким чином також в досягнення духовної творчості вселюдської.

А якщо й без цих умов, ба й навпаки — в умовах вкрай несприятливих для такої духовної творчості, ми все-таки маємо такі незаперечні культурні досягнення, то, всупереч теперішньому нерадісному стану на Україні, усвідомлення цього повинно нас настроювати оптимістично.

І від похмурої української сучасності наш зір мусить бути спрямований вперед, так само як і зір нашої Лесі:

Питаєш ти, що бачу я в просторі?
Прийдешність бачу я, віки потомні!

Але недаремно Михайло Грушевський розпочинає свою «Історію української літератури», працю присвячену розгляду досягнень *українського слова*, наказом українському народові «показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові!». Цей заповітний імператив містить в собі максимальне признання української величині в галузі літературної творчости, в одній з найбільш важливих, якщо не у найважливішій взагалі, галузі людського духовного життя. Але цей імператив був би цілком зайвим, якби в ньому було лише це признання. Тому що не це признання було потрібне українцям в 1923 році, так само, як і сьогодні. Імператив Михайла Грушевського містить в собі набагато більше — він містить в собі суворе попередження про те, що духовне благородство, велич-

ні культурні досягнення, успіхи і сила слова — все це замало для життя народу. І коли не поєднати помітні досягнення українського слова з такою ж наполегливою, довготривалою, цілеспрямованою і глибокоусвідомленою діяльністю громадською в загальноукраїнських маштабах — то саме лише слово, яким досконалим воно не було б, не може бути запорукою українського майбутнього.

Отже — ствердження і похвала українського слова, заперечення і догана українській повільності і недалекості у сфері громадського життя і свідомої політичної діяльності.

Ці самі думки є одним з основних положень літературної творчості Лесі Українки:

Над давнім лихом України
Жалкуєм-тужим в кожний час,
З плачем ждемо тії години,
Коли спадуть кайдани з нас.
Ті слози розстроюдять рані,
Загойтись їм не дадуть.
Заржавіють кайдани,
Сами ж ніколи не спадуть!

Наш провідний історик і дослідник літератури, там само як і Леся Українка, виходив з усвідомлення духовної зрілості і повновартісності українців. Доказом правильності цього усвідомлення може послужити і література, і інші галузі української культури. Це все настроює оптимістично і дає відчуття можливості привабливих перспектив. Рівночасно і Михайла Грушевського, і Лесю Українку насторожувала політична несформованість свого народу, що все ще знаходиться в такому невтішному стані:

О люде мій бідний, моя ти родино,
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
Палають страшні, незагойні рани
На лоні у тебе, моя Україно!

З вродженою стихійністю не раз висловлювала Леся Українка свої побоювання з того, що надто багато у нас було — та с й сьогодні — людей, які у своєму нещасті навіть не розуміють всю трагедію української сучасності:

Та ми, раби, сами не раз не знаєм,
що робим по неволі, що по волі...
Або на іншому місці:
О, горе тим, що вроджені в темниці!
Що глянули на світ в тюремнє вікно..

• • • • •
О, горе тим очам, що звикли бачить зроду
Каміння сіре, вогкий мур цвілий!

• • • • •
О, горе тим рукам, що звикли у неволі
Носить кайдани ржаві та важкі..

І тут ми доходимо до одного з основних положень у мисленні Лесі Українки, до положення, яке надихало її тією незвичайною міццю, що піороджувала оту безсмертну силу Лесиного слова.

Леся Українка так проникливо збагнула суттєві недоліки українського національного характеру, як це лише небагато наших найбільших постатей збагнуло в Лесиних часах і навіть сьогодні. Ці недоліки у нас теж часті, що вони настроюють скептично, а коли їх щодня зустрічати, то й бадьорий настрій і відчуття привабливих перспектив, про які була мова вище, віддаляються, а то й зникають.

Але Леся Українка бачила логічний вихід з усього цього:

Як я люблю оці години праці,
Коли усе навколо затиха
Під владою чаруючої ночі...

Бо лише так, в щоденній, систематичній і наполегливій праці, ми зможемо показати таку ж силу у дії, яку вже маємо у слові.

А мета слова? Зробити все для того, щоб прискорити здійснення цієї заповітної мрії, цього давно назрілого і пекучого заклику. Ось які мусять бути Лесині слова:

Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощиком осіннім.
Палайте чи паліть, та не в'яліть!

І сумнівів не сміє бути ніяких, у нас все повинно бути спрямованим до цієї головної мети.

Або погибель, або перемога,
Сі дві дороги перед нами стане...
Котра з сих двох нам судиться дорога?
Дарма! повстанем, бо душа повстане.

**

Леся Українка, подібно Шевченкові і Франкові, настільки органічно з'єднана з процесом не лише розвитку, але й істотного формування самої суті української літератури, що обійти її не можна. Хоча для душителів української думки і українського слова (і української людини!) це було б і простіше, і вигідніше. Тому її намагаються вибирати у мантії напівправдивих і обманливих тверджень і визначень. А Леся все виходить звід-

ти і стає на весь згіст і сама вказує на сутність своєї творчості і свого мислення. А сутність ця полягає в тім, що Леся Українка, як лише кілька найбільших постатей в усій нашій історії, свідомо і програмово пішла шляхом максимальної політичності у своїй літературній творчості і в цілому своєму житті. Є два головні чинники в літературі і в мисленні Лесі Українки, які ніякими намаганнями не можна ні вилучити, ні приховати у Лесиному слові. Це — найвища політична заангажованість і невід'ємне національне спрямування всієї творчості Лесі Українки.

Без цього навіть не можна уявити собі те, що для української літератури і для всього українського життя, означає Леся Українка.

Не дарма Волинь, ця незвичайно родюча і багата не лише на багатства природні, але й людські, частина України не дала досі — ніякого письменника, який міг би хоча б з віддалі рівнятися з Лесею.

Українці собі це, звичайно, не усвідомлюють, але Леся — велика. Велика в повному розумінні цього слова. Велика у своїй мистецькості, у своїй вимогливості, велика у своїй політичності і своїй національній суті. А ця велич залякує і не дає доступу до себе нічому і нікому, хто має хоч трохи менші вимоги до літератури, і до свого народу, і до себе...

Але рівночасно велич Лесі Українки приваблює і притягає. А це притягання сильніше від усього іншого. І ця Лесина сила є найкращою запорукою того, що наступні слова, з точки зору сьогоднішніх українських вимог і завдань, набагато

більше нагадують кredo політичної програми сучасної України, ніж спокійну мрійливість самітньої поетеси, заблуканої у волинських лісах і лугах:

... в просторі бачу я країну,
Осяйну, наче світло ідеалу,
Неначе світло правди...
В нас на землі нема такого раю!
Питаєш ти, що бачу я в просторі?
Прийдешність бачу я, віки потомні!

Тому, якщо ми сьогодні, коли минає вже ціле століття від того дня, як нам було дано найсильнішу жіночу постать не лише в історії української літератури, але й у всій історії національних українських змагань, усвідомлюємо собі ясно, що вирішення українського питання є немислимим без високоусвідомленої політичної боротьби, схиляємося ще глибше перед цією постаттю, яка зрозуміла це все вже тоді, давно до нашого прибуття на поле боротьби.

---

*ГОЛОС ОДНІСІ РОСІЙСЬКОЇ УВ'ЯЗНЕНОЇ**

Маленька поема в прозі, присвягена поетам і артистам, що мали гесть привітати імператорське російське подружжя у Версалі

Великі імена і гучні голоси! Їхня слава лунає цілим світом!... Зрозуміло, слабенький спів однісі невільниці не матиме змоги привернути увагу цих величних півбогів, увінчаних лавровими та трояндовими вінками. Але ми не такі, бідні ув'язнені поети, ми призвичайлися до пісень без відгуку, до нездійснених прохань, до даремних проклять, до безутішних сліз, до приглушених стогонів. Можна все згнітити, за винятком голосу душі — він дастъ себе почути і в дикій пустелі, і серед натовпу, і навіть перед царями. І чоло,, що ніколи не зазнало лаврів, не менш горде, не менш чисте, воно не потребує лаврів, щоб приховати якесь безчестя. І голос, що ніколи не збуджував луни в

*) Восени 1896 року цар Микола II з метою зміцнення франко-російського союзу відвідав Францію. З цієї наради французькі поети влаштували урочисту демонстрацію й писали улесливі вірші на честь російського царя. Леся Українка не могла витримати такої профанадії поезії, такого низького морального упадку французьких поетів. Вона написала памфлет-протест французькою мовою “La voix d'une prisonnière russe”, який переслава 6 листопада 1896 р. до Л. М. Драгоманової, дружини покійного дядька, в Софії з проханням переслати його до редакції “La Réforme” або якоїто іншої французької газети чи журналу.

золоті, не менш вільний, не менш щирий; він не потребує славетних тлумачів, щоб бути добре зрозумілим.

Дозвольте ж нам співати! Пісні — це ж єдине наше добро, бо все можна згнітити, за винятком голосу душі.

Ганьба лицемірній лірі, улесливі струни якої наповняли акордами зали Версалю. Ганьба чаклуванню зрадливої німфи, яка з хаосу віків викликала морок. Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланцюгами своїх добровільно накладених кайданів. Неволя ще огидніша, коли вона добровільна. Ганьба вам, актори, коли ви блюзнірськими вустами вимовляєте велике ім'я Мольєра, який колись своїм уїдливим глумом підточував жахливого велетня, що його створив для Франції небіжчик король-сонце. Привид цього короля, такий блідий напередодні, почервонів від рadoщів, наслухавшись ваших пісень у місті Парижі, цьому місті-царевбивці, кожний камінь якого кричить: «Геть тиранію!» Горе старовинним містам, яких заплісніле каміння, іржаві ліхтарі та тісні площа є великими промовцями і не вміють мовчати...

Добрі французи, заведіть нашого царя подалі від цього міста привидів до Шалону, до Тріанону, все однаково куди, але подалі, бо тут у кімнатах Антуанетти і Людовіка кошмари можуть порушити його відпочинок після такого тріумфу, після таких жертв, що устилали дорогу його колісниці цезаря, яка проїздila по мертвих¹. Чи дарем-

¹⁾ Натяк на свіжу в пам'яті сучасників криваву катастрофу на Ходинському полі в Москві у день коронації Миколи II.

но після вашої сполошної «Марсельєзи» співано найсумніший приспів: «Боже, царя храни!»

Добре ж будуйте міст², що мусить з'єднувати народи, хай буде він не менш міцний, ніж старовинні царські мости в Парижі і Москві. Вони ж добре витримали невгамовний танець позбавленого кайданів натовпу, підбурюваного ненавистю, освітленого пожежами. Подбайте ж, щоб ваш міст не завалився незабаром під час одного з цих великих народних балів, воен чи революцій, цих близкучих маскарадів.

Великі поети, великі артисти, яка прекрасна маска прикриватиме ваші знамениті обличчя під час цих великих свят? Який саме буде ваш костюм, якого віку, якого стилю, що вас прославить під час цих «шалених днів»? Що ж до нас, таких невідомих, незнаних тепер, яких великі цього світу не зволять навіть помічати, ми підемо без масок в ті страшні дні, бо залізні маски³ не можуть змінитися на лицемірний оксамит.

Чи ви знаєте, славетні побратими, що таке убожество, убожество країни, яку ви називаєте такою великою? Це ж ваше улюблене слово, це бідне слово «велич», смак до величного природжений французам. Так, Росія величезна, росіяніна можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна, голод, не-

2) В час перебування Миколи II в Парижі відбулась урочиста церемонія закладки моста царя Олександра III, що підписав французько-російський союз 1892 р.

3) У Бастилії помер в'язень, обличчя якого начебто завжди було закрите залізною маскою. Авторка мас на увазі людей, які мусять терпіти тяжкі страждання, лишаючись невідомими світові.

освіченість, злодійство, лицемірство, тиранія без кінця, і всі ці велики нещастя величезні, колосальні, грандіозні. Наші царі перевишили царів єгипетських своєю схильністю до масивного. Їхні піраміди високі і дуже міцні. Ваша Бастілія була ніщо в порівнянні з ними. Приходьте ж, великі поети, великі артисти, подивитися на велич наших бастільських фортець, зійдіть з естрад, здійміть ваші котурни й огляньте нашу прекрасну в'язницю. Не бійтесь, побратими, в'язниця поетів, що люблять волю, батьківщину і народ, не така тісна, як інші місця ув'язнення, вона простора й її славне ім'я — Росія. Поет може там мешкати, і навіть у безпеці, позбавившись тільки імені або поzbавившись усього.

Живіть собі спокійно, побратими, прославлені вашими великими іменами. А ти, французька музо, вибач співачці-невільниці, позбавленій імені. Все-таки я менше тебе зневажила своєю убогою прозою, ніж твої вільні друзі в своїх прекрасних, улесливих віршах.

Ув'язнена

(Осінь, 1896 р.)

ЗМІСТ

	Стор.
Від Видавництва	5
Примітка	7
“БОЯРИНЯ” — Драматична поема	
I.	9
II. У Москві	23
III.	35
IV. Терем	43
V.	50
Михайло Драй-Хмара	
БОЯРИНЯ	59
Примітки	87
Катерина Штуль	
ОДНОГО ПОПОЛУДНЯ В ГЕЛУАНІ	89
Микола Глобенко	
ЛЕСЯ УКРАЇНКА	96
Іван Дзюба	
ТА, ЩО ПИЛЬНУВАЛА ВАТРИ	110
Богдан Марчук	
СЛОВО, ЩО ПАЛАЄ	130
ГОЛОС ОДНЕЮ РОСПІСЬКОЮ УВ'ЯЗНЕНОЮ	137

